

המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין

1

המרכז למורשת המודיעין

הערכת יציבות מנהיגים במזה"ת בעידן של אי וודאות ואי יציבות¹

מחקר עומק

איתי ברון²

¹ העבודה מומנה על-ידי משרד המודיעין.
² תא"ל (מיל') איתי ברון – לשעבר רח"ט מחקר באמ"ן.

על המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין

המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין במרכז למורשת המודיעין הוקם בשנת 2016, והוא עוסק בפיתוח תפיסות פעולה ומתודולוגיה לצורכי קהילת המודיעין בישראל ובעולם.

המכון נועד להוות מרחב לשיח על המתודולוגיה בקהילת המודיעין הישראלית ולחבר בינה לבין שיח רלוונטי בעולם: בקהילות מודיעין אחרות, באקדמיה ובמגזר העסקי.

המכון מתבסס על ניסיונם העשיר של אנשי קהילת המודיעין הפעילה בישראל, ועל הכתיבה הנרחבת בתחומי המודיעין והביטחון באקדמיה ובמכוני מחקר בארץ ובעולם.

תפיסת המכון היא שהמתודולוגיה הינה נדבך בפרקטיקה המודיעינית, ושהשילוב בין המעשה לתיאוריה חיוני לפיתוח הידע בתחום. לכן, בידי אנשי המעשה (הפרקטיקנרים) היכולת לפתח את תיאוריית המודיעין, אשר יישומה מזין את המשך פיתוח הידע לגבי העשייה המודיעינית.

המכון מפרסם את כתב העת "מודיעין הלכה ומעשה": שלושת הגיליונות שפורסמו עד כה עסקו בשילוביות במודיעין, במודיעין בהשתנות מהירה וב"ביג דאטה" ומודיעין והגיליון הקרוב יעסוק בתודעה ומודיעין.

לצד זאת, פרסומי המכון כוללים מחקרי עומק, המתמודדים עם שאלות מתודולוגיות באופן ממוקד, ונכתבים על ידי חוקרי המכון או עמיתי המחקר בו, אנשי קהילת המודיעין או אנשי אקדמיה העוסקים בתחומי המודיעין והביטחון.

תוצר נוסף של המכון, "מבט מעבר לים", נועד להאיר ולהנגיש סוגיות מתודולוגיות שונות, בהתבסס על הכתיבה האקדמית בנושאי מודיעין בעולם.

למכון קהילה רשתית של כ-400 חברים, שבה מועלים באופן תדיר עדכונים מתודולוגיים הן על-ידי חברי המכון והן על-ידי חברי הקהילה.

המכון עורך ימי עיון וסדנאות לטובת קהילת המודיעין הפעילה, מפגשים עם קורסים ושיתופי פעולה עם האקדמיה. בנוסף, המכון מקיים שיח עם מכונים מקבילים בחו"ל ומקיים כנסים יעודיים בנושא המתודולוגיה של המודיעין.

בראש המכון עומד תא"ל (מיל') יוסי קופרוסר, לשעבר רח"ט מחקר באמ"ן. המכון נעזר בוועדה מייעצת ובה בכירים לשעבר בקהילת המודיעין, אנשי אקדמיה ועוד.

תוכן העניינים

עיקרי הדברים	.1
המלצות מרכזיות	.2
סיבות לסיום תפקידם של מנהיגים במזרח התיכון	.3
משמעויות מהחלפת מנהיגים	.4
הסביבה המזרח תיכונית	.5
מודל להערכת יציבות מנהיגים במזרח התיכון	.6
הבנת הציבור	.7
המחקר הכלכלי	.8
כלי מחקר נוספים	.9
נספחים	.10
א. פרמטרים לניתוח יציבות משטרים ומנהיגים	
ב. סקירת ספרות - מודלים לבחינת אי יציבות משטרים	

הערכת יציבות מנהיגים במזה"ת בעידן של אי וודאות ואי יציבות³

מחקר עומק

עיקרי הדברים

מסגרת הדיון והבחנות רלוונטיות

למנהיגים העומדים בראשם של משטרים וממשלים יש תפקיד מרכזי ומשפיע בכל הקשור להתנהלותם של מדינות וארגונים. הם אלו שמסמנים את הסדר הפוליטי הקיים והם אלו שמקבלים את ההחלטות החשובות בעניינים ביטחוניים, פוליטיים, כלכליים וחברתיים. סוגיית יציבותם של מנהיגים ומשטרים מעסיקה אנשי מודיעין ומקבלי החלטות במדינות אחרות בשל שתי סיבות עיקריות: האחת, קשורה במאמץ לבירור המציאות, בניסיון להבין אותה ולהיערך מבעוד מועד לקראת שינויים הנגזרים מההתפתחויות; והשנייה, קשורה במאמץ לעיצוב המציאות, בניסיון להשפיע עליה ולשנות אותה.

עניינה של עבודה זו הוא בהיבטים המתודולוגיים של העיסוק המודיעיני בשאלת יציבותם של מנהיגים. העבודה עוסקת בתפיסות, בכלים ובשיטות הפעולה שתכליתם לייצר את הידע הרלוונטי אודות מצבם הפוליטי של מנהיגים במזרח התיכון וסיכויי הישרדותם בטווח הזמן הקרוב והבינוני (חודשים עד שנים ספורות). מדובר בסוגיה מודיעינית מורכבת מאוד, הכוללת כמה זוויות ראייה שונות:

- היציבות הכוללת של המנהיג, כפי שהיא מנותחת מזווית ראייה חיצונית. זווית ראייה זאת כוללת הן ניתוח עומק של מרכיבי היציבות השונים והן תרחישים אפשריים לשימור היציבות, לערעורה או לחיזוקה.
- היציבות של המנהיג, כפי שהיא נתפסת בעיני עצמו, בעיני הקבוצה המצומצמת הקרובה אליו, בעיני האוכלוסייה שלו ובעיני שחקני מפתח אחרים במערכת הבינלאומית ובמערכת האזורית, וההשפעה של תפיסה זו על מדיניותו והתנהלותו של המנהיג ושל השחקנים האחרים.

בהבחנה המקובלת בין המחקר המודיעיני לבין האיסוף, העבודה מתמקדת בעיקר בהיבטים המחקריים של סוגיית היציבות. עם זאת, מובן מאליה שהסוגיה אינה רק סוגיה מחקרית וככל סוגיה מודיעינית אחרת גם היא קשורה, באופן עמוק ביותר, הן בשאלות הקשורות לאיסוף חומר הגלם המודיעיני והן לשאלות הקשורות במערכת היחסים של המודיעין עם מקבלי החלטות.

העבודה עוסקת ביציבותם של מנהיגים. היא אינה מבחינה בין יציבותם של "משטרים" לבין יציבותם של "ממשלים". ההבחנה המקובלת במזרח התיכון מזהה את יציבות המשטרים עם החלפתו של הסדר הכולל הקיים ואת יציבותם של ממשלים עם החלפת המפלגה השלטת או

³ העבודה מומנה על-ידי משרד המודיעין.

המנהיג, במסגרת הסדר הקיים. הנחת היסוד של העבודה היא שלמנהיגים יש השפעה גדולה על המציאות ולכן גם חילופי מנהיגים ללא החלפת צורת המשטר הם עניין משמעותי ביותר. זאת, הן בדמוקרטיה מובהקת והן במדינות בעלות שלטון אוטוריטרי. העבודה עוסקת, אפוא, בחילופי מנהיגים הן במסגרת שינוי יסודי של הסדר הפוליטי הקיים והן במסגרת שינוי הנערך בתוך הסדר הזה.

בהבחנה בין המודיעין למדיניות, העבודה עוסקת רק בהיבט המודיעיני. עם זאת, ברור שסוגיית יציבות המנהיגים היא גם סוגיה של מדיניות ושלפעילויותינו השונות יש יכולת להשפיע על יציבות המנהיגים באזור, בין בכוונה ובין שלא בכוונה.

ההקשר המזרח תיכוני

האתגר הקשור בהערכת יציבותם של מנהיגים (כחלק מסוגיה רחבה יותר של יציבות פוליטית) אינו ייחודי, כמובן, למזרח התיכון ואינו קשור בהכרח במאפייניו הנוכחיים. עם זאת, נראה שהמאפיינים הנוכחיים של אזורנו מעצימים מאוד את כלל האתגרים המודיעיניים ובכלל זה גם את האתגר הקשור בהערכת יציבותם של המנהיגים. העבודה מתייחסת, אפוא, באופן ספציפי למזרח התיכון ולתקופת הזמן הנוכחית וממקמת את האתגר במסגרת רחבה יותר הקשורה למתודולוגיה המודיעינית הרלוונטית לזמן זה.

הניסיון ההיסטורי מלמד שמנהיגים במזרח התיכון יכולים לסיים את תפקידם כתוצאה מנסיבות שונות, שרובן קשות להערכה ולחיזוי: סיבה טבעית הקשורה במצב בריאותו של המנהיג ובדרך כלל במותו הטבעי או בהגעה למצב של אי כשירות למלא את התפקיד; הפיכה או מהפכה, כתוצאה מהתקוממות עממית, החלטה של אליטה או פעילות בעלת אופי צבאי כנגד המשטר; התנקשות של גורמים פנימיים, שיכולה להתבצע גם במעורבות פעילה של גורמים חיצוניים; מהלך חיצוני אלים, שיכול לשאת אופי רחב (מלחמה) או מצומצם (התנקשות, סיכול ממוקד); והליך דמוקרטי, מלא או חלקי, שיכול להיות תוצאה של בחירות או משבר פוליטי.

מגוון הסיבות מבהיר את האתגר המודיעיני שקשור בעיסוק בסוגיית יציבות המנהיגים ואת רוחב היריעה של הסוגיה. למעשה, במציאות הנוכחית – ולנוכח מגוון הסיבות – קשה לראות בה סוגיה מודיעינית העומדת בפני עצמה. נכון יותר לראות אותה כחלק מדיון רחב יותר הקשור להתפתחויות אפשרויות במדינות, בארגונים ובמרחב כולו.

יציאתם של הציבורים הערביים לכיכרות ולרחובות, בראשית שנת 2011, בתביעה להפלת המשטרים הערבים הסוניים, ובעיקר התוצאות של התרחשות זאת, הפתיעו את חוקרי המזרח התיכון, הן באקדמיה והן במוסדות המודיעיניים. כמה מנהיגים אוטוריטריים, שהיה קונצנזוס רחב על יציבותם, הופלו, או לפחות אותגרו. עניין זה היה ראשוני וללא תקדים [פודה ווינקלר, 2017]. החידוש לא היה בעצם הדחתם של נשיאי תוניסיה, מצרים, לוב ותימן (אף שגם עניין זה לא היה נפוץ במזרח התיכון מאז תחילת שנות ה-70), אלא בזיהוים של מחוללי השינוי: הציבורים. ואכן, בעידן הנוכחי, סוגיית יציבותם של מנהיגים קשורה קשר ישיר בהתנהגות הפוליטית של הציבור.

הטלטלה האזורית משמשת בעבודה זאת כנקודת מוצא וכבסיס לדיון. התבוננות באירועים הדרמטיים, בדיעבד, מזווית ראייה אקדמית לא הצליחה לזהות "נקודה ארכימדית" אחת שהבנתה הייתה יכולה למנוע את ההפתעה הזאת. לצד זאת, קיימת הסכמה גורפת על כך שבעיות היסוד של האזור לא נפתרו מאז ראשיתה של הטלטלה ולדעת רבים אף הוחמרו. בבסיס העבודה מונחת ההנחה שהמזרח התיכון נמצא עדיין בתקופת מעבר, בין הסדר הישן שהתמוטט לסדר חדש שטרם התעצב. המשמעות הנובעת מכך היא האפשרות שגם השנים הקרובות תתאפיינה באי יציבות, אי וודאות ונפיצות. מאפיינים אלו מאתגרים מאוד את ההערכה המודיעינית, הן באופן כללי והן בסוגיית יציבות המנהיגים.

תוצאה נוספת של הטלטלה היא הצלחתו של בשאר לשרוד במלחמת האזרחים העקובה מדם שהתנהלה בסוריה מאז 2011. נצחונו של בשאר הגיע כתוצאה מהתגייסותם של רוסיה, איראן וחזבאללה להילחם לצידו וכן לנוכח חוסר המעש של מדינות המערב ובראשן ארה"ב. לניצחון בשאר תרמו גם חולשתם של המורדים וכישלונם להצמיח הנהגה מדינית וצבאית ולהשיל מעליהם את התדמית הסלפית-ג'יהאדיסטית שדבקה בהם. הניצחון הושג גם כתוצאה מיכולת העמידה המרשימה של בשאר עצמו, מהמיומנות הפוליטית שגילה ומהתמיכה שזכה לה מצד קואליציה רחבה של כוחות חברתיים וכלכליים מקרב האוכלוסייה במדינה [זיסר, 2017]. גם הצלחתו של בשאר הפתיעה חלק לא מבוטל מהחוקרים וממחישת את מורכבות סוגיית יציבות המנהיגים.

יציבות מנהיגים כאתגר מודיעיני

בהבחנה העיונית בין "סודות", "חידות" ו"תעלומות" [ברון, 2015], חלק ממרכיבי ההערכה בנושא יציבות מנהיגים הם אמנם סודות (מצב בריאותו של המנהיג, למשל). אבל, הסוגיה המודיעינית הכוללת של יציבות המנהיגים היא לעיתים חידה ובדרך כלל תעלומה. זאת סוגיה מובהקת של התפתחות עתידית שבה למידע יש תפקיד חשוב, אך הדינאמיקה וההקשר הקונקרטי יהיו בדרך כלל חזקים יותר. המשמעות היא שזאת סוגיה של "ידיעה בסיסית", שבה זקוקים מקבלי ההחלטות להבנה של ממדי העומק של המציאות והצבעה על כיווני התפתחות אפשריים (כאשר אלו עדיין בראשיתם, או אף לפני כן) ולא רק תיאור של המציאות המבוסס על מידע. הבנה כזאת היא תוצאה של שיח פתוח עם מקבלי ההחלטות, שבמרכזו הצגה של תרחישים ואפשרויות מתחרות.

סוגיית יציבות המנהיגים נתקלת בשני גורמי כשל מרכזיים שאיתם מתמודד המחקר המודיעיני גם בנושאים אחרים: "כשל הדמיון", שמוביל להחמצת התפתחויות, שינויים ואפשרויות פעולה; ו"הדבקות בקונספציה", שמקשה כל כך על בחינה ביקורתית של רעיונות קיימים ועל אימוצם של רעיונות חדשים. גם בסוגיית יציבות המנהיגים, הכלים העיקריים של המודיעין להתמודד עם גורמי הכשל דומים לאלו שעומדים בבסיס תפיסת "החקירה המדעית", שבמרכזה עומדים היסודות של העלאת אפשרויות מתחרות, הטלת ספק מתמיד וקיומו של ויכוח מתמשך.

מודל מערכתי להערכת יציבות מנהיגים

העבודה ממליצה לאמץ גישה מודיעינית חשדנית וספקנית לסוגיית היציבות, המבוססת על ההנחה שעידן יציבות המנהיגים במזרח התיכון הגיע לסימומו (גם אם בפועל מנהיגים הודחו רק בחלק קטן מהמדינות). עניין זה קשור הן במאפייני התקופה והן כיוון שלכל השחקנים ברור ששינוי משטר הפך להיות בגדר האפשר (בדרכים שונות). זאת, גם אם חלק מהניסיונות הסתיימו לכאורה בחזרה לנקודת המוצא. הבנה זאת עומדת בניגוד לתקופה שקדמה לטלטלה, שבמהלכה נראה היה שיציבות המנהיגים היא מצב של קבע. המשמעות הנובעת מכך מחייבת להניח שכל המנהיגים מתמודדים עם אתגרים מהותיים ליציבותם ושהיכולת המודיעינית לזהות את מידת ההצלחה שלהם בהתמודדות זאת היא מוגבלת וקשורה בשורה ארוכה של גורמים, קשים מאוד להערכה.

כידוע, אי אפשר לחזות את העתיד, אבל המודיעין יכול בהחלט לעזור למקבלי ההחלטות לחשוב עליו, להיערך לקראתו ולהשפיע עליו. ברמה הפרקטית יותר, העבודה ממליצה להציג תרחישי החלפת מנהיגים כעניין שוטף ולבחון את סבירות התרחישים באופן עיתי (לפחות פעם בשנה).

גורמים שונים, מוסדיים ופרטיים, עושים שימוש במודלים להערכת יציבותן של מדינות, מנהיגים, משטרים וממשלים ולחיזוי משברים פוליטיים וכלכליים. מודלים כאלו נתפסים ככלי שימושי הן לעיצוב המדיניות והן לקבלת החלטות בעניינים כלכליים ופיננסיים (כדי להיזהר מסחר עם אזורים לא יציבים ומהשקעות בהם). הסוגיה של אי יציבות פוליטית זכתה גם לטיפול אקדמי נרחב יחסית. מודלים אלו עושים שימוש בשיטות איכותניות או כמותיות ולעיתים משלבים ביניהן. עידן המידע מאפשר לבסס כיום את המודלים על מגוון רחב של מקורות המספקים כמות עצומה של נתונים, מידע וידע. עם זאת, קיימת הסכמה רחבה יחסית שקיימים ליקויים בסיסיים בכל המודלים ושיכולתם לספק התרעה אמינה היא נמוכה. עניין זה נובע מבעיות מתודולוגיות אך בעיקר ממורכבותה של סוגיית היציבות ומהקושי לטפל בה באמצעות מודלים גנריים (ראו, להלן, בסקירת הספרות בנספח ב').

המודל המערכתי המוצע בעבודה זאת מבוסס על המודלים הקיימים ומציע "גרסה רכה" שיש לראות בה, לכל היותר, מתכונת לדיון מודיעיני פתוח, שצריך להתקיים באופן שוטף ועיתי, בסוגיית יציבות המנהיגים. דיון כזה נכון שיהיה מבוסס על ניתוח שלושה מכלולים עיקריים (לרשימת הגורמים המפורטת, ראו, להלן, בנספח א'):

- האחד, ממוקד במדינות (סוריה, איראן, מצרים וכדומה) ובארגונים (חמאס, חזבאללה וכדומה) עצמם. מכלול זה מתייחס למידת התמיכה של הציבור, ליחסיו של המנהיג עם האליטות השונות (חילוניות ודתיות), ליעילותם של הצבא ומנגנוני הביטחון, לאופן תפקודו של המנהיג במצבי משבר, למצב הכלכלי, לפערים החברתיים, לעצמת האופוזיציה ולשליטת המנהיג בתקשורת, בדגש על התקשורת החדשה.
- השני, ממוקד במרחב המזה"תי ומנסה לזהות את מגמות העומק המאפיינות את האזור ואת "רוח התקופה". המזרח התיכון הוא מכלול אורגני אזורי, לא פחות מהיותו רצף של מדינות נפרדות. הזירות השונות שלובות בדינמיקות האזוריות, בתרבות, במורשת, בהדדיות הפוליטית ובזיקות חברתיות. בדיעבד, זווית ראייה זו היא אחד הדברים שהיו חסרים לגורמי ההערכה בתחילת ה"טלטלה" האזורית, והיעדרה היקשה על הבנת האירועים עצמם, השפעתם ההדדית

והקשר שלהם למגמות העומק במזה"ת. ברור שרוח התקופה במזה"ת, שיש לה מאפיינים ייחודיים הרלוונטיים רק לאזור זה, מושפעת גם מרוח התקופה במרחב הגלובאלי.

- השלישי, ממוקד במערכת הבינלאומית העוברת תמורות ושינויים, אך נוכחת ומשפיעה במזה"ת. ההיסטוריה וגם אירועי השנים האחרונות מלמדים שלמערכת הבינלאומית יכולה להיות, ולעתים גם יש בפועל, השפעה רבה מאוד גם על סוגיית יציבות המנהיגים והמשטרים. הדוגמא המובהקת לכך היא, כמובן, ההתנגיטות הפעילה הרוסית להצלת משטרו של בשאר. דוגמא נוספת היא ההשלכות של תנועת הפליטים בתוך האזור ולאירופה על יציבות המשטרים.

הדיון המודיעיני מחייב ניתוח מערכתי כיוון שהמדינות, הארגונים והסביבות שלהם הן מערכות מורכבות, שהתופעות שמאפיינות אותן אינן דטרמיניסטיות או ליניאריות. הן דינאמיות ומשנות את מגמותיהן כל העת. בכולן יש אפשרויות שונות להתפתחויות שאותן לא ניתן לחזות רק על סמך נתוני הבסיס. המודל מאפשר אפוא התבוננות על השלם ולא רק על חלקיו (שכן השלם שונה מסכום חלקיו).

מכל מקום, ראוי להדגיש שכדי לנתח את סוגיית יציבות המנהיג במדינה או בארגון, יש צורך לברר את ההקשר הקונקרטי שבמסגרתו מתעוררת השאלה. כדי להבין את ההקשר הקונקרטי, יש לזהות את הזיקות שבין התרחשויות שונות, בשלושת המכלולים, שלעתים הקשר ביניהן נראה מעורפל או בלתי קיים. ההקשר הקונקרטי כולל הן מרכיבים שקשורים לעיתוי שבו מתעוררת שאלת היציבות והן מרכיבים שקשורים לנסיבות שבמסגרתן היא מתעוררת. זאת הסיבה שמודלים גנריים, המבוססים על מדדים קבועים חסרי הקשר, נכשלים בדרך כלל בהערכת התפתחויות עתידיות, כולל בסוגיית היציבות הפוליטית.

משמעויות של החלפת מנהיגים

במסגרת הדיון מול מקבלי החלטות נכון לעסוק במשמעויות האפשריות ובהשלכות האסטרטגיות והאופרטיביות של החלפת מנהיגים: ישנם מקרים, כדוגמת המהפכה האסלאמית באיראן, שבהם שינוי המנהיג מוביל לזעזוע עמוק הקשור בשינוי יסודי בסדר הפוליטי (או נובע משינוי זה); במקרים אחרים, כדוגמת עלייתו של סאדאת לאחר מות נאצר, הסדר הפוליטי נשמר, אך הזעזוע עדיין משמעותי מאוד עקב השינוי היסודי במדיניות או בהתנהלות; ישנם גם מקרים, כדוגמת החלפות השלטון במונרכיות, שבהם הזעזוע הוא מצומצם יותר ומתקיימת רציפות לא רק של הסדר הפוליטי הקיים, אלא גם של המדיניות ושל ההתנהלות.

עם זאת, לכל מנהיג יש סגנון משלו, אופי שונה וקבוצת התייחסות שונה. לכן, גם במקרים של זעזוע מצומצם מתרחשים שינויים שיש לתת עליהם את הדעת (כדוגמת השינוי שהיה ביחסה של סוריה לחזבאללה ולאיראן לאחר עלייתו של בשאר).

המלצות מתודולוגיות

בהקשר למתודולוגיה המודיעינית, העבודה ממליצה על שלושה כיווני פעולה עיקריים:

- הראשון קשור בצורך להעמיק בתחומי הידע הרלוונטיים למאמץ להעריך את הגורמים והסיבות העלולים להביא להחלפת מנהיגים. חלק מתחומי מחקר אלו היוו גם בעבר עניין מרכזי, כגון המחקר המודיעיני הרפואי העוסק בבריאותם של מנהיגים; מחקר האליטות; נאמנות הצבא; וכשירותם של מנגנוני הביטחון. חלק מהתחומים דורשים עדכון, כדוגמת המחקר הכלכלי שצריך להתאים את עצמו לאתגרים הנוכחיים. חלק מהתחומים הם חדשים, כדוגמת המחקר שעניינו הבנת ההתנהגות הפוליטית של הציבור ומעורבותם של הציבור, גורמי השפעה ואף של המנהיגים עצמם במדיה החברתית.
 - השני, עוסק בצורך לפתח את המחקר אודות מגמות העומק המזרח תיכוניות. זוית זו התבררה כרלוונטית מאוד לסוגיית יציבות המנהיגים וקשורה, בקשר ישיר, להתפתחויות בשורה של תחומים ובראשם למהפכת המידע. בדיעבד, זוית ראייה זו היא אחד הדברים שהיו חסרים בתחילת הטלטלה האזורית, והיעדרה הקשה על הבנת האירועים עצמם, השפעתם ההדדית והקשר שלהם למגמות העומק המזרח תיכוניות.
 - השלישי, קשור בהיבטים רחבים יותר של המתודולוגיה המחקרית בעת הזאת. העידן הנוכחי, המאופיין באי-ודאות ואי-יציבות, מחייב לעשות שימוש בכלי מחקר שתכליתם היא לנסות ולהעשיר את השיח המחקרי באפשרויות ורעיונות שקשה לפתחם בתהליך המחקרי הרגיל, אשר מבוסס, במידה רבה, על ניתוח המושפע מהמידע העומד לרשות ארגוני המודיעין. במסגרת זאת, ממליצה העבודה לעשות שימוש בכלים כגון "משחקי מלחמה", "צוותים אדומים", "הסרטה לאחור", "ניתוח תרחישים", "חכמת ההמונים" וכלים לניתוח BIG DATA, גם לעניין הערכת יציבותם של מנהיגים.
- גם בכיוונים אלו, אין, כמובן, כדי למנוע הפתעות בסוגיית יציבות המנהיגים. מבין הסוגיות המודיעיניות, סוגיית היציבות היא אחד התחומים המאתגרים ביותר. עניין זה רלוונטי הן למשטרים אוטוריטריים והן למשטרים דמוקרטיים. תוצאותיהן המפתיעות של בחירות חופשיות שנערכו לאחרונה בשורה של מדינות דמוקרטיות מעידות על הקושי הזה. עידן הפוסט אמת ואפשרויות הפעולה בסייבר, כפי שהומחשו בבחירות בארה"ב (2016) וככל הנראה גם במדינות נוספות, מעצימים מאוד את האתגר הזה. נראה, כי כמו בעוד תחומים, המדיניות צריכה להניח בבסיסה את האפשרות הסבירה להפתעות בתחום יציבות המנהיגים.

עיקרי ההמלצות – TOP 10

1. לאמץ גישה מודיעינית ספקנית וצנועה בקשר ליכולת המודיעינית להעריך את יציבותם של מנהיגים ומשטרים, עקב מורכבות הסוגיה והיותה תלויה בשורה ארוכה של גורמים, שרובם קשים מאוד להערכה.
2. לעשות שימוש במודל המערכתי המוצע בעבודה זאת להערכת יציבות מנהיגים. המודל מבוסס על ניתוח של זיקות וקשרים בין שלושה מכלולים עיקריים: המדינת-ארגוני, האזורי (מזה"ת) והבינלאומי. יחד עם זאת, נדרשת מודעות לחולשתו המובנית של מנגנון שמהווה, לכאורה, מענה ארגוני ואשר יוצר אשליה כאילו הוא מהווה פתרון (בבחינת מודל ה"סימנים המעידים" למלחמה). במודל המוצע יש אפוא לראות, לכל היותר, מתכונת לדין מודיעיני פתוח, שצריך להתקיים באופן שוטף ועיתי, בסוגיית יציבות המנהיגים.
3. להמשיך לפתח ידע מודיעיני בסוגיות שהיוו גם בעבר בסיס לניתוח יציבות מנהיגים, כגון: מצבו הבריאותי של המנהיג; יחסיו עם האליטות (החילוניות והדתיות); אופן תפקודו במצבי משבר; שליטתו בתקשורת; נאמנות הצבא; כשירות מנגנוני הביטחון; וכוחה של האופוזיציה המאורגנת.
4. להתאים את המודיעין (מחקר ואיסוף) לעידן של עליית משקלם של הציבורים. זאת, באמצעות פיתוח ידע על ההתנהגות הפוליטית של הציבור ויחסו למנהיג, כפי שיכולים לבוא לביטוי הן בעמדותיו הבסיסיות והן בפעולותיו.
5. להתאים את המודיעין הכלכלי לעידן הנוכחי בדגש על הבנת השלכותיו של המצב הכלכלי על ההתנהגות הפוליטית של הציבור; כלכלת מדינות הנתונות בלחימה פנימית או נמצאות תחת סנקציות; כלכלת מדינות שיש בהן ארגונים המקיימים אוטונומיה כלכלית עם זיקה למוסדות המדינה ולמשקים.
6. להמשיך לפתח את המחקר אודות מגמות העומק המזרח תיכוניות והעולמיות.
7. לעשות שימוש בכלים כגון "משחקי מלחמה", "צוותים אדומים", "הסרטה לאחור", "ניתוח תרחישים", "חכמת ההמונים" וכלי BIG DATA הן לעניין הערכת יציבותם של מנהיגים ומשטרים והן לדין במשמעויות הנובעות מתרחישי החלפתם.
8. להציג, בתוך גופי המודיעין, תרחישי יציבות מנהיגים כעניין שוטף ולבחון את סבירות התרחישים באופן עיתי (לפחות פעם בשנה). התרחישים יציגו אפשרויות מתחרות לשימור היציבות, לחיזוקה או לערעורה. כמו כן יציגו התרחישים אפשרויות למשמעויות ולהשלכות של שינוי במצב היציבות והחלפת המנהיגים.

9. להבהיר למקבלי ההחלטות את הקושי להעריך את יציבות המנהיגים, להכין אותם להפתעות בהקשר זה ולקיים מולם שיח על המשמעויות האסטרטגיות והאופרטיביות הנובעות מהתרחישים השונים (ולא רק על שאלת היציבות עצמה).

10. להניח שהטלטלה האזורית הביאה לסיום עידן יציבות המנהיגים במזרח התיכון (גם אם בפועל מנהיגים הודחו רק בחלק קטן מהמדינות) ושרוב המנהיגים, במדינות ובארגונים, מתמודדים כיום עם אתגרים מהותיים הקשורים ליציבותם.

סיבות לסיום תפקידם של מנהיגים במזרח התיכון

כללי

למנהיגים העומדים בראש משטרים וממשלים מיוחס בדרך כלל תפקיד מרכזי ומשפיע בכל הקשור להתנהלותם של מדינות וארגונים. הם אלו שמסמנים את הסדר הפוליטי הקיים והם אלו שמקבלים את ההחלטות החשובות בעניינים ביטחוניים, פוליטיים, כלכליים וחברתיים.

העבודה אינה מבחינה בין יציבותם של "משטרים" לבין יציבותם של "ממשלים". ההבחנה המקובלת מזהה את יציבות המשטרים עם החלפתו של הסדר הכולל הקיים ואת יציבותם של ממשלים עם החלפת המפלגה השלטת או המנהיג, במסגרת הסדר הקיים. הנחת היסוד של העבודה היא שלמנהיגים יש השפעה מכרעת על המציאות ולכן גם חילופי מנהיגים ללא החלפת צורת המשטר היא עניין משמעותי ביותר. זאת, הן בדמוקרטיות מובהקות והן, כמובן, במדינות בעלות שלטון אוטוריטרי. העבודה עוסקת, אפוא, בחילופי מנהיגים הן במסגרת שינוי יסודי של הסדר הפוליטי הקיים והן במסגרת שינוי הנערך בתוך הסדר הזה.

הניסיון ההיסטורי

הניסיון ההיסטורי מלמד שמנהיגים במזרח התיכון יכולים לסיים את תפקידם כתוצאה מנסיבות שונות:

- הסיבה הראשונה, היא "סיבה טבעית" הקשורה במצב בריאותו של המנהיג ובדרך כלל במותו הטבעי. באופן הזה סיימו, למשל, את כהונתם נשיא מצרים, גמאל עבד אל נאצר (1970); המנהיג העליון של איראן, אייתולה רוחאללה ח'ומייני (1989); נשיא סוריה, חאפז אל-אסד (2000), ראש הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת (2004); חוסיין, מלך ירדן (1999); מלכי ערב הסעודית ח'אלד (1982), פהד (2005) ועבדאללה (2015); ומלך מרוקו, חסן השני (1999).
- הסיבה השנייה, היא הפיכה או מהפכה, כתוצאה מהתקוממות עממית, החלטה של אליטה או פעילות צבאית. באופן הזה סיימו, למשל, את כהונתם מלך מצרים, פארוק הראשון (1952); פייסל השני, מלך עיראק (1958); השאה האחרון של איראן, מוחמד רזא שאה פהלווי (1979); נשיאי מצרים, חוסני מובארכ (2011) ומוחמד מורסי (2013); שליט לוב, מועמר קדאפי (2011); נשיא תוניסיה, זין אל-עאבדין בן עלי (2011); ונשיא תימן, עלי עבדאללה סאלח (2011).
- הסיבה השלישית, היא התנקשות של גורמים פנימיים (שיכולה להיות, לעיתים, גם במעורבות פעילה של גורמים חיצוניים). באופן הזה סיימו, למשל, את כהונתם פייסל, מלך ערב הסעודית (1975); נשיא מצרים, אנואר סאדאת (1981); ונשיא לבנון (לאחר בחירתו וטרם השבעתו), בשיר ג'ומאייל (1982).

- הסיבה הרביעית, היא מהלך חיצוני אלים, שיכול לשאת אופי רחב (מלחמה) או מצומצם (התנקשות, סיכול ממוקד). באופן הזה סיימו, למשל, את כהונתם מנהיג ארגון חזבאללה, עבאס מוסאווי (1992); נשיא עיראק, סדאם חוסיין (2003); מנהיג ארגון החמאס, אחמד יאסין (2004); ומנהיג אל-קאעידה, אוסאמה בן לאדן (2011).
- הסיבה החמישית, היא הליך דמוקרטי, מלא או חלקי, שיכול להיות תוצאה של בחירות או משבר פוליטי. באופן הזה סיימו, למשל, את כהונתם נשיאי איראן, אכבר האשמי רפסנג'יאני (1998), מוחמד ח'אתמי (2005) ומחמוד אחמדינז'אד (2013); שורה של ראשי ממשלה לבנוניים כדוגמת רפיק אל-חרירי (1998 ו-2004), עמר כראמה (1992 ו-2005), נגיב מיקאטי (2005 ו-2014), פואד סניורה (2009), סעד אל-חרירי (2011) ותמאם סלאם (2016); ונשיא עיראק, נורי אל-מאלכי (2014).

משמעויות

מגוון הסיבות מבהיר את האתגר המודיעיני שקשור בעיסוק בסוגיית יציבות המנהיגים ואת רוחב היריעה של הסוגיה. למעשה, במציאות הנוכחית – ולנוכח מגוון הסיבות – קשה לראות בה סוגיה מודיעינית העומדת בפני עצמה. נכון יותר לראות אותה כחלק מדיון רחב יותר הקשור להתפתחויות אפשרויות במדינות, בארגונים ובמרחב כולו.

משמעויות החלפת מנהיגים

כללי

ידוע שקשה מאד לחזות את העתיד, ובעיקר קשה לחזות תפניות עתידיות, אבל מהמודיעין מצופה בהחלט לעזור למקבלי ההחלטות לחשוב עליו ולהיערך לקראתו. במסגרת הדיון מול מקבלי ההחלטות נכון לעסוק במשמעויות האפשריות של החלפת מנהיגים.

בהקשר זה, נכון לעסוק בשלושה סוגים של התפתחויות: "זעזוע עמוק" – ישנם מקרים שבהם שינוי המנהיג מוביל לזעזוע עמוק הקשור בשינוי יסודי בסדר הפוליטי (או נובע משינוי זה); "זעזוע משמעותי" – במקרים אחרים, הסדר הפוליטי נשמר, אך הזעזוע עדיין משמעותי מאוד עקב השינוי היסודי במדיניות או בהתנהלות; ו"זעזוע מצומצם" – ישנם גם מקרים, ומתקיימת רציפות לא רק של הסדר הפוליטי הקיים, אלא גם של המדיניות ושל ההתנהלות.

זעזוע עמוק

ישנם מקרים בהם שינוי המנהיג מוביל לזעזוע עמוק הקשור בשינוי יסודי בסדר הפוליטי (או נובע משינוי זה).

כך, למשל, המהפכה האסלאמית, שהגיעה לשיאה עם יציאת השאה מהמדינה ועם חזרתו של האייתולה ח'ומייני בחודשים ינואר-פברואר 1979, הפכה את איראן החילונית והפרו-מערבית לרפובליקה אסלאמית רדיקלית, תחת שלטונו של איש דת מוסלמי שיעי. מדיניות המשטר המהפכני ניתקה את איראן ממקורות הנשק והדוקטרינה המערביים, הביאה לנתק עם ארצות הברית ועם ישראל ולבידודה החלקי של איראן, שעלה לה במחיר יקר מאוד במלחמה עם עיראק. המהפכה עצמה שימשה כמקור השראה לתנועות אסלאמיות רבות, ובכללן חזבאללה וחמאס. לימים הפכה איראן למובילת "הציר הרדיקלי" במזרח התיכון.

זעזוע משמעותי

במקרים אחרים הסדר הפוליטי נשמר, אך הזעזוע עדיין משמעותי מאוד עקב השינוי במדיניות או בהתנהלות.

כזה היה, למשל, השינוי היסודי שחל באסטרטגיה המצרית עם מותו של שליט מצרים נאצר ועלייתו לשלטון של יורשו, סאדאת. סאדאת ניסח תפיסה אסטרטגית שונה מזו של נאצר, שבמרכזה עמד הרעיון לפתוח במלחמה להשגת יעדים טריטוריאליים מוגבלים, התואמים את יכולתו של הצבא המצרי, שיביאו להנעת תהליך מדיני. תפיסה זו תורגמה על-ידי הגנרלים המצרים לרעיון אופרטיבי, שהדגיש את הצורך לחצות את תעלת סואץ ולהחזיק בשטח כקלף מיקוח למשא ומתן. ואכן, לאחר שלוש שנים של היסוסים, יצאה מצרים באוקטובר 1973 למלחמה שיעדיה היו מוגבלים והתמצו בהיאחזות מצומצמת בגדה המזרחית של תעלת סואץ.

זעזוע מצומצם

ישנם גם מקרים שבהם הזעזוע הוא מצומצם יותר ומתקיימת רציפות לא רק של הסדר הפוליטי הקיים, אלא גם של המדיניות ושל התנהלות.

החלפת השלטון במונרכיות כגון סעודיה וירדן, למשל, לא הובילה בדרך כלל לשינוי של המדיניות או של ההתנהלות הכוללת. גם כאשר החליף בשאר אסד את אביו, חאפט', נשמרו הן הסדר הפוליטי והן המדיניות ברוב הנושאים. עם זאת, לכל מנהיג יש סגנון משלו, אופי שונה וקבוצת התייחסות שונה. ואכן, בשאר התייחס, למשל, לחזבאללה ולמנהיג הארגון נצראללה באופן שונה מזה של אביו. אפשר שהתייחסות זאת והיחסים האישיים שנקמו סביבה הובילו את בשאר לגלות גם עמדה שונה כלפי איראן בהשוואה לזו של אביו.

הסביבה המזרח תיכונית

כללי

האתגר הקשור בהערכת יציבותם של מנהיגים (כחלק מסוגיה רחבה יותר של יציבות פוליטית) אינו ייחודי, כמובן, למזרח התיכון ואינו קשור בהכרח במאפייניו הנוכחיים. עם זאת, נראה שמאפיינים אלו של המרחב מעצימים מאוד את כלל האתגרים המודיעיניים בעת הנוכחית ובכלל זה גם את האתגר הקשור בהערכת יציבותם של המנהיגים. העבודה מתייחסת, אפוא, באופן ספציפי למזרח התיכון ולתקופת הזמן הנוכחית וממקמת את האתגר במסגרת רחבה יותר הקשורה למתודולוגיה המודיעינית הרלוונטית לזמן זה.

המחקר המודיעיני בנושא המזרח התיכון מתמודד בשנים האחרונות עם סביבה מאתגרת באופן שהוא, לדעת רבים, חסר תקדים. סביבה זו היא תולדה של כמה קבוצות של תמורות ושינויים המתרחשים במקביל וקשורים זה בזה באופן עמוק: ההתפתחויות, היסודיות והעמוקות, במערכת הבינלאומית; השינויים במערכת האזורית, הקשורים ברובם ב"טלטלה" הפוקדת את המזרח התיכון מאז שנת 2011; השינויים במאפייני המלחמה בעשורים האחרונים; ומהפכת המידע, אשר במידה רבה מגדירה את תקופתנו ומערערת מרכיבי יסוד ב"פרדיגמה המודיעינית".

תמורות ושינויים אלה יצרו סביבה אסטרטגית ואופרטיבית המאופיינת באי ודאות, באי יציבות וב"נפיצות". כל אלו אפיינו תמיד את המזרח התיכון, אבל נדמה שרמתם הנוכחית גבוהה באופן ניכר מבעבר [פודה ווינקלר, 2017; רבי, 2016; ארליך, 2017].

מעידן היציבות לאי יציבות כרונית

עד לסוף העשור הקודם נהנו אנשי המחקר המודיעיני שעסקו במזרח התיכון מסביבה בינלאומית ואזורית יציבות יחסית: המערכת הבינלאומית התעצבה לאחר סיום המלחמה הקרה בדומיננטיות אמריקנית ודומה היה שהיא משקפת את ניצחונם של הדמוקרטיה והליברליזם ואת התפשטותה של הגלובליזציה; המזרח התיכון היה מורכב ממדינות לאום בעלות גבולות ברורים, שבהן שלטו מנהיגים חזקים באמצעות מנגנוני ביטחון עוצמתיים ונאמנים; הרחוב המזרח תיכוני היה שקט וכנוע יחסית והזהויות הראשוניות של תושביו (דת, עדה, שבט) היו מודחקות בשל הדגש שניתן לבניין של המדינות.

עידן היציבות במזרח התיכון נמשך לפחות מאז השנים 1969-1970, אז עלה לשלטון דור של מנהיגים ששלט במדינות עד תחילת העשור הנוכחי:

- בסוריה, שלט מאז שנת 2000 הנשיא בשאר אל-אסד, שהחליף את אביו, חאפז אל-אסד, שתפס את השלטון בנובמבר 1970, תוך מינוי בני משפחתו ומקורביו העלוויים לעמדות מפתח. במהלך שלטונו, התמודד חאפז עם שתי התקוממויות משמעותיות, שאותן הצליח לדכא: האחת, של האחים המוסלמים, בשנים 1980-1982; והשנייה, של אחיו ריפעת אל-אסד, בשנת 1984.

- במצרים, שלט מאז שנת 1981 הנשיא חוסני מובראכ, שהחליף את אנואר סאדאת, שהיה סגנו של הנשיא גמאל עבד אל נאצר, עד למותו בשנת 1970. סאדאת נרצח על ידי אנשי הגי'האד המצרי ("הגי'האד החדש") ומובראכ, שהיה סגנו של סאדאת, החליף אותו. במהלך שלטונו ניצל מובראכ מניסיון התנקשות שנערך בבירת אתיופיה, אדיס אבבה, ביולי 1995, על ידי אנשי ארגון הגי'האד האסלאמי המצרי.

- באיראן, שלטון האייתולות היה יציב מאז המהפכה האסלאמית בשנת 1979. האתגר המשמעותי שאיתו התמודד השלטון היה בשנת 2009, כאשר בעקבות הכרזת תוצאות הבחירות לנשיאות, טענו רבים לזיוף התוצאות, והחלה תנועת מחאה המונית ברחובות טהראן ובערים רבות אחרות במדינה. מחאה זו דוכאה באלימות.

- גם המונרכיות היו יציבות: בירדן, שלט מאז שנת 1999 המלך עבדאללה השני, שעלה לכס המלוכה לאחר מותו של אביו, המלך חוסיין, ששלט בירדן מאז שנת 1952; בערב הסעודית, שלט מאז שנת 2005 המלך עבדאללה, שהומלך בעקבות מותו של אחיו למחצה, המלך פהד, ששלט מאז שנת 1982; במרוקו, שלט מאז 1999 המלך מוחמד השישי, שהחליף את אביו, חסן השני, ששלט מאז שנת 1962.

- בלוב, שלט מועמר קדאפי מאז תפס את השלטון בהפיכה צבאית בשנת 1969; ובסודן, שלט עומר אל-בשיר מאז שנת 1989 לאחר שעמד בראש הפיכה צבאית (ללא שפיכות דמים) נגד ראש הממשלה א-סאדק אל-מהדי, שנבחר בבחירות דמוקרטיות. כארבע שנים קודם, בשנת 1985, הסתיים שלטונו ארוך השנים של ג'עפר נומיירי, שכיהן כנשיא סודאן מאז שנת 1969.

לקראת סוף העשור הקודם, ובוודאי עם תחילתו של העשור הנוכחי, הסתבר כי הסדר העולמי מתאפיין בעיקר באי סדר, שהלך וגבר. אירועים שבעבר נחשבו בלתי נתפסים מתרחשים בתדירות גבוהה והולכת. משקלם של גורמים לא מדינתיים הולך ועולה (ענקיות הטכנולוגיה והגלובליזציה, ארגוני טרור ושחקנים עצמאיים כדוגמת וויקיליקס). החרדה הכלכלית ניכרת מכל עבר והיא מובילה, בין השאר, למה שנראה כמרד עממי הן באליטות והן בגלובליזציה. העולם הפך רשתי ומקושר באופן המאפשר העברת רעיונות ביתר מהירות ותופעות חברתיות ותרבותיות הופכות גלובליות.

בשנת 2018 נראה המזרח התיכון שונה מאוד מזה שהכרנו לפני שנים אחדות. מדינות כסוריה, עיראק, סודאן ותימן עוברות שינויים מהותיים. הזהויות הלאומיות התערערו, ומרכיבים כגון דת, עדה ושבת הפכו להיות שוב רלוונטיים כפי שהיו לפני שנים רבות. האיום הצבאי השתנה עקב קריסת הצבאות בחלק מהמדינות ועקב העיסוק באתגרי הפנים, אך במקביל, התפתחו ישויות לא מדינתיות בעלות כוח צבאי ניכר ויכולת לאיים על עורף מדינת ישראל בהיקפים שלא היו גם לצבאות המדינתיים.

יציאת הציבורים הערביים לכיכרות ולרחובות, בראשית שנת 2011, בתביעה להפלת המשטרים הערבים הסוניים, ובעיקר התוצאות של התרחשות זאת, הפתיעו את חוקרי המזרח התיכון, הן באקדמיה והן במוסדות המודיעיניים. כמה מנהיגים אוטוריטריים, שהיה קונצנזוס רחב על יציבותם ועל היותם חסינים מפגיעה פנימית, הופלו, או לפחות אותגרו. עניין זה היה ראשוני וללא תקדים. רוב חילופי המשטר עד אז במדינות ערב נעשו במאבקי כוח אלימים בין קבוצות של אנשי צבא. מעולם לא התרחשו חילופי שלטון בדרך דמוקרטית או בתגובה להפגנות המונים הדורשים

את סילוק השלטון הקיים. החידוש היה אפוא לא בעצם הדחתם של נשיאי תוניסיה, מצרים, לוב ותימן (אף שגם עניין זה לא היה נפוץ במזרח התיכון מאז תחילת שנות ה-70), אלא בזהותם של מחוללי השינוי. ואכן, בעידן הנוכחי, סוגיית יציבותם של מנהיגים קשורה קשר ישיר עם עמדותיהם של ציבורים.

הטלטלה האזורית

"הטלטלה האזורית" היא המושג שבו עשתה שימוש חטיבת המחקר באמ"ן, כדי לתאר את מכלול האירועים, התופעות והתהליכים שעבר האזור בשנים האחרונות. במקורו, שימש המושג כחלופה למושג האופטימי "האביב הערבי", שהיה מקובל, בעיקר במערב, לציון האירועים הדרמטיים שהתרחשו בראשית שנת 2011. מפרספקטיבה מוגבלת מאוד של שבע שנים, נראה שאכן מדובר בהתרחשות בקנה מידה היסטורי: חגי ארליך [ארליך, 2017] רואה בו את "המשבר העמוק ביותר מאז ראשית העת החדשה"; עוזי רבי [רבי, 2016] כותב ש"ברור כי האזור נתון בעיצומו של תהליך בעל משמעויות היסטוריות, אולי החשוב ביותר מאז עוצב בתצורתו המודרנית לאחר מלחמת העולם הראשונה"; ואלי פודה ואון וינקלר [פודה ווינקלר, 2017] מתארים אותו כ"נקודת מפנה בהיסטוריה המודרנית של המרחב הערבי".⁴

מקורותיה וסיבותיה של ה"טלטלה" שנויים במחלוקת בקרב החוקרים. מדובר, כנראה, בשילוב של סיבות ונסיבות. קיימת גישה הגורסת, כי ראשיתה באירוע מקרי שהתרחש בתוניסיה בסוף שנת 2010 ו"הדביק" את האזור כולו. לפי גישה זו, האירועים החלו בעקבות תקרית מקומית, כאשר ירקן צעיר בשם מחמד בועזיזי, שנאש ממצבו הכלכלי, הצית את עצמו. ההצתה הובילה לסדרה של הפגנות ומהומות רחבות היקף נגד שלטונו של הנשיא בן עלי, ואלו הובילו לבריחתו מהמדינה ולקיומן של בחירות דמוקרטיות. לפי גישה זו, המחאה בתוניסיה שימשה השראה עבור ציבורים נוספים במזרח התיכון ויצרה את "אפקט הדומינו", שהוביל ל"טלטלה" האזורית. לפי גישה זו, המחאה בתוניסיה שימשה השראה עבור ציבורים נוספים במזרח התיכון ויצרה את "אפקט הדומינו", שהוביל ל"טלטלה" האזורית.

גישה זו מתעלמת משורשים עמוקים יותר, שהייתה להם בוודאי השפעה על האירועים שהתרחשו בתחילת שנת 2011 ומאז. ואכן, יש הרואים ב"טלטלה" תוצאה של תהליך בן כעשור שראשיתו בפלישה האמריקנית לעיראק בשנת 2003. זו יצרה את התקדים של הפלת שליט ערבי מכהן (צדאם חסין) והניחה יסודות לשינוי בתרבות הפוליטית האזורית, אשר הבשיל בתחילת העשור הנוכחי. דומה שלי"טלטלה" יש שורשים אפילו עמוקים יותר: במובנים רבים, ניתן לראות בה גם ריאקציה לריכוזיות ולדיכוי שנקטו המשטרים הצבאיים והמשטרים האזרחיים שצמחו מהם מאז שנות החמישים של המאה הקודמת. ככל שעבר הזמן, נראה שה"טלטלה" כללה גם ניסיון (שנכשל) לבצע "תיקון" מאוחר ואלים לחלוקה המלאכותית של המעצמות את המזרח התיכון למדינות לאום לאחר מלחמת העולם הראשונה ("סייקס פיקו").

⁴ תפיסה זו אותגרה על-ידי אופק איש מעש במאמרו "להתראות האביב הערבי", אשר גורס כי זמנה של הטלטלה עבר וכי המזרח התיכון יציב כבעבר. לפי גישתו, רוב המשטרים נותרו על כנם, ה"מדינה" כמוסד ניצחה את המתחרים הלא מדינתיים ולמעט דאעש (שהובס) כל השחקנים המשיכו לרחוש כבוד לגבולות המוכרים [איש מעש, 2018].

גישות אחרות מדגישות את המצוקה הכלכלית והחברתית, את השסעים בחברה ואת השחיתות הפוליטית כגורמים עיקריים שהובילו ליציאת הציבורים לרחובות ולכיכרות. קיימים גם גורמים הרואים את ה"טלטלה" כשלב נוסף בתהליך גלובלי ורב-תרבותי, שבבסיסו השאיפה הטבעית של פרטים ושל קבוצות לחירות, ואשר אינו קשור בהכרח בהיסטוריה, הארוכה או הקצרה, של האזור. ולבסוף, יש הרואים בה אירוע הקשור כולו במשבר המשאבים שחוה האזור בעשורים האחרונים, ובכלל זה הלחצים הדמוגרפיים ומשברי המזון, המים והאנרגיה.

בהקדמה שכתב פרופ' שלמה אבינרי לספר "הגל השלישי" מחאה ומהפכה במזרח התיכון" [פודה ווינקלר, 2017] הוא מפנה את תשומת הלב לכך שהאירועים שהובילו לאתגור משמעותי של השליטים, התרחשו, למעשה, במדינות מעטות. המשטרים קרסו רק בארבע (מצרים, לוב, תוניסיה ותימן) ואילו משטר נוסף (בסוריה) שרד לאחר התמודדות במלחמת אזרחים ארוכה, בעיקר באמצעות סיוע של גורמים זרים. משטרים אלו נשלטו על ידי קציני צבא שהגיעו לשלטון באמצעות הפיכה צבאית ולאחר מכן פשטו את מדיהם. חלק מהם ניסו להקים שושלות ולהוריש את השלטון לבניהם. לעומת זאת, לא התרחשו הפגנות המוניות באף אחת מהמונרכיות (מרקו, ירדן, ערב הסעודית ונסיכויות המפרץ, למעט בחריין, בעלת המאפיינים הייחודיים).

אבינרי מסביר, בצדק, שאין כל דרך להסביר את השונות הזאת במושגים ניתנים לכימות הקשורים למצב הכלכלי ואפילו לא ברמת הדיכוי. ההסבר שמקובל על רבים הוא שהתברר שמונרכיות נהנות מלגיטימיות מסורתית, שיש לה שורשים דתיים. לפי הסבר זה, לא הייתה כאן תופעה כלל אזורית, אלא התנגדות לדפוס מסוים של משטרים – דיקטטורות צבאיות (או צבאיות לשעבר).

כך או כך, ברור לגמרי שה"טלטלה" האזורית שינתה באופן יסודי את פני האזור :

- המאפיין הבולט של שנת 2011 היה יציאת הציבורים לרחובות ולכיכרות, שהובילה להדחת השליטים הערבים הסונים בתוניסיה, במצרים, בתימן ובלוב. התמונות של מבארכ בכלוב הנאשמים בבית משפט במצרים; קד'אפי המוכה למוות על מכסה מנוע של ג'יפ בלוב; וצאלח, שליט תימן, חותם על ההסכם שאפשר את יציאתו מהמדינה - סימנו את סיומה של תקופה היסטורית במזרח התיכון.
- בשנת 2012 שטף את המזה"ת "גל ירוק" אסלאמי בהובלת תנועת "האחים המוסלמים" (אח"ס). לאחר שנים של רדיפות ופעולה מחוץ לחוק במדינות השונות, נהנתה התנועה מתדמית נקייה, מארגון יציב וממסורת מוכחת של סיוע לאזרחים. ואולם, שנת 2013 סימנה התאוששות מסוימת של "הסדר הישן" במזה"ת על חשבון האסלאם הפוליטי, שלא הצליח לספק פתרונות לבעיות השעה והקים עליו הן את הציבור והן קואליציה של גורמים עוינים. הביטוי הבולט לכך היה ההפיכה שהעלתה את הגנרל סיסוי לשלטון במצרים.
- שנת 2014 עמדה כבר בסימן התפשטות האסלאם הרדיקלי ותופעת "דאע"ש" ("המדינה האסלאמית"). הארגון זכה לניצחונות בסוריה ובעיראק, השתלט על אזורים נרחבים וערים מרכזיות והכריז על הקמת ח'ליפות ("המדינה האסלאמית"). מבצע "צוק איתן", באמצע השנה, המחיש את הנפיצות המזרח תיכונית, את הקלות של ההיגררות לדינמיקה של הסלמה ואת הקושי לסיים עימותים צבאיים בעידן הנוכחי.

- השנים 2015-2016 עמדו בסימן הגברת המעורבות הבינלאומית במזרח התיכון. הדבר התבטא הן בהסכם הגרעין שנחתם עם איראן והן בבלימת התנופה של "המדינה האסלאמית" בשל התערבותן של רוסיה בסוריה ושל ארה"ב בעיראק.
- בשנים 2017-2018 הצליחו הגורמים הגלובליים והאזוריים שפעלו נגד המדינה האסלאמית לצמצם מאוד את השטחים בשליטתה, ולמעשה להביס את הארגון הן בסוריה והן בעיראק. בשאר אמנם לא חזר לשלוט בכל סוריה, אבל בסיוע של רוסיה איראן וחזבאללה החזיר לעצמו שליטה בחלק ניכר מהמדינה וברוב אוכלוסייתה.

שרידותו של בשאר

מאז 2011 התנהלה בסוריה מלחמת אזרחים עקובה מדם שהביאה את המדינה אל סף התפרקות ולריסוק של החברה הסורית למרכיביה הבסיסיים. ראשיתה במחאה אזרחית שהפכה תוך חודשים אחדים להתקוממות עממית ובסופו של דבר למלחמת אזרחים. לצד זאת הפכה סוריה גם לזירת מאבק שבה פעלו המעצמות העולמיות והכוחות האזוריים. בתחילה, היה נראה כי ידם של המתנגדים למשטר היא על העליונה. בשאר איבד את רוב שטחה של סוריה והמורדים הוסיפו להתקדם. אולם, בסופו של דבר בשאר שרד, החזיר לעצמו את השליטה ברוב שטח סוריה ומשטרו נראה כרגע יציב יחסית.

פרופ' אייל זיסר [זיסר, 2017] מסביר שנצחונו של בשאר הגיע כתוצאה מהתגייסותן של רוסיה, איראן וחזבאללה להילחם לצידו וכן לנוכח חוסר המעש של מדינות המערב ובראשן ארה"ב. לפי זיסר, לניצחונו של בשאר תרמה גם חולשתם של המורדים וכישלונם להצמיח הנהגה מדינית וצבאית ולהשיל מעליהם את התדמית הסלפית-ג'יהאדיסטית שדבקה בהם. אך הנצחון הושג גם כתוצאה מיכולת עמידה מרשימה של בשאר עצמו, מהמיומנות הפוליטית שגילה ומהתמיכה שזכה לה מצד קואליציה רחבה של כוחות חברתיים וכלכליים מקרב האוכלוסייה במדינה. הצלחתו של בשאר הפתיעה רבים מהחוקרים וממחישה את מורכבות סוגיית יציבות המנהיגים.

משמעויות

הטלטלה האזורית משמשת בעבודה זאת כנקודת מוצא וכבסיס לדיון. התבוננות באירועים הדרמטיים, בדיעבד, מזווית ראייה אקדמית לא הצליחה לזהות "נקודה ארכימדית" אחת שהבנתה הייתה יכולה למנוע את ההפתעה הזאת. לצד זאת, קיימת הסכמה גורפת על כך שבעיות היסוד של האזור לא נפתרו מאז ראשיתה של הטלטלה ולדעת רבים אף הוחמרו. המזרח התיכון נמצא עדיין בתקופת מעבר, בין הסדר הישן שהתמוטט לסדר חדש שטרם התעצב. המשמעות הנובעת מכך היא האפשרות שגם השנים הקרובות תתאפיינה באי יציבות, אי וודאות ונפיצות. מאפיינים אלו מאתגרים מאוד את ההערכה המודיעינית, הן באופן כללי והן בסוגיית יציבות המנהיגים באזור.

מודל להערכת יציבות מנהיגים ומשטרים במזרח התיכון

העבודה ממליצה, אפוא, לאמץ גישה מודיעינית חשדנית וספקנית לסוגיית היציבות, המבוססת על ההנחה שעידן יציבות המנהיגים במזרח התיכון הגיע לסיומו (גם אם בפועל מנהיגים הודחו רק בחלק קטן מהמדינות). המשמעות הנובעת מכך מחייבת להניח שכל המנהיגים מתמודדים עם אתגרים מהותיים ליציבותם ושהיכולת המודיעינית לזהות את מידת ההצלחה שלהם בהתמודדות זאת היא מוגבלת וקשורה בשורה ארוכה של גורמים, קשים מאוד להערכה.

גורמים שונים, מוסדיים ופרטיים, עושים שימוש במודלים להערכת יציבותן של מדינות, מנהיגים, משטרים וממשלים ולחיזוי משברים פוליטיים וכלכליים. מודלים כאלו נתפסים ככלי שימושי הן לעיצוב המדיניות והן לקבלת החלטות בעניינים כלכליים ופיננסיים (כדי להיזהר מסחר עם אזורים לא יציבים ומהשקעות בהם). הסוגיה של אי יציבות פוליטית זכתה גם לטיפול אקדמי נרחב יחסית. מודלים אלו עושים שימוש בשיטות איכותניות או כמותיות ולעיתים משלבים ביניהן. עידן המידע מאפשר לבסס כיום את המודלים על מגוון רחב של מקורות המספקים כמות עצומה של נתונים, מידע וידע. עם זאת, קיימת הסכמה רחבה יחסית שקיימים ליקויים בסיסיים בכל המודלים ושיכולתם לספק התרעה אמינה היא נמוכה. עניין זה נובע מבעיות מתודולוגיות אך בעיקר ממורכבותה של סוגיית היציבות ומהקושי לטפל בה באמצעות מודלים גנריים (ראו, להלן, בסקירת הספרות בנספח ב').

המודל המערכתי המוצע בעבודה זאת מבוסס על המודלים הקיימים ומציע "גרסה רכה" שיש לראות בה, לכל היותר, מתכונת לדיון מודיעיני פתוח, שצריך להתקיים באופן שוטף ועיתי, בסוגיית יציבות המנהיגים. דיון כזה נכון שיהיה מבוסס על ניתוח שלושה מכלולים עיקריים (לרשימת הגורמים המפורטת, ראו, להלן, בנספח א'):

- האחד, ממוקד במדינות (סוריה, איראן, מצרים וכדומה) ובארגונים (חמאס, חזבאללה וכדומה) עצמם. ניתוח מכלול זה מבוסס על היכרות עמוקה עם שורה של גורמים הרלוונטיים להערכת יציבות המנהיג, המגיעה כתוצאה ממחקר שוטף ובסיסי על העבר וההווה. היא מתייחסת למידת התמיכה של הציבור, לגיטימיות של המנהיג, ליחסיו עם האליטות השונות (חילונית ודתיות), ליעילותם ולנאמנותם של הצבא ומנגנוני הביטחון, לאופן תפקודו של המנהיג במצבי משבר, למצב הכלכלי, לפערים החברתיים, לעצמת האופוזיציה הממוסדת ולשליטת המנהיג בתקשורת, בדגש על התקשורת החדשה.
- השני, ממוקד במרחב המזהה"תי ומנסה לזהות את מגמות העומק המאפיינות את האזור (ובכלל זה את "רוח התקופה") ואת השלכותיהן האפשריות על יציבות המנהיג. המזרח התיכון הוא מכלול אורגני אזורי לא פחות מהיותו רצף של מדינות נפרדות. הזירות השונות שלובות בדינמיקות האזוריות, בתרבות, במורשת, בהדדיות הפוליטית ובזיקות חברתיות [ארליך, 2003]. בדיעבד, ניתוח של מכלול זה היה אחד הדברים שהיו חסרים לגורמי ההערכה בתחילת ה"טלטלה" האזורית, והיעדרו הקשה על הבנת האירועים עצמם, השפעתם ההדדית והקשר שלהם למגמות העומק המזהה"תיות. ברור שרוח התקופה במזה"ת, שיש לה מאפיינים ייחודיים הרלוונטיים רק לאזור זה, מושפעת גם מרוח התקופה במרחב הגלובאלי.

- השלישי, ממוקד במערכת הבינלאומית העוברת תמורות ושינויים, אך נוכחת ומשפיעה במזה"ת. ההיסטוריה וגם אירועי השנים האחרונות מלמדות שלמערכת הבינלאומית יש השפעה רבה מאוד גם על סוגיית יציבות המנהיגים. הדוגמא המובהקת לכך היא, כמובן, ההתגייסות הפעילה הרוסית להצלת משטרו של בשאר.

ההתבוננות באירועים, בתהליכים ובתופעות דרך ניתוח שלושת המכלולים הוא חלק מרעיון "השלם המודיעיני" הרלוונטי גם לסוגיית יציבות המנהיגים. כדי לממש עיקרון זה נדרשת פעולה במבנה זירתי ("רגיונאלי") הממוקד במדינה או בארגון, אבל גם (ואולי בעיקר) ראיה (ולעתים גם התארגנות) חוצת זירות.

הדיון המודיעיני מחייב ניתוח מערכתי כיוון שהמדינות, הארגונים והסביבות שלהם הן מערכות מורכבות, שהתופעות שמאפיינות אותן אינן דטרמיניסטיות או ליניאריות, הן דינאמיות ומשנות את מגמותיהן כל העת. בכולן יש אפשרויות שונות להתפתחויות שאותן לא ניתן לחזות רק על סמך נתוני הבסיס. המודל מאפשר אפוא התבוננות על השלם ולא רק על חלקיו (שכן השלם שונה מסכום חלקיו).

מכל מקום, ראוי להדגיש שכדי לנתח את סוגיית יציבות המנהיג במדינה או בארגון, יש צורך לברר את ההקשר הקונקרטי שבמסגרתו מתעוררת השאלה. כדי להבין את ההקשר הקונקרטי, יש לזהות את הזיקות שבין התרחשויות שונות, בשלושת המכלולים, שלעתים הקשר ביניהן נראה מעורפל או בלתי קיים. ההקשר הקונקרטי כולל מרכיבים שקשורים לעיתוי שבו מתעוררת שאלת היציבות ומרכיבים שקשורים לנסיבות שבמסגרתן היא מתעוררת.

נספח א' לעבודה מצביע על נושאים הרלוונטיים למודל יציבות המנהיגים. הוא כולל 7 גורמים עיקריים שיש להם השלכה על סוגיית היציבות: המנהיג עצמו, אישיותו ויכולותיו; הצבא ומנגנוני הביטחון; המצב הכלכלי; הציבור, עמדותיו ודפוסי הפעילות שלו; האופוזיציה; הזירה האזורית; והזירה הבינלאומית. אין מדובר ב"רשימת תיוג" אלא בזיהוי הגורמים שהעיסוק בהם יכול להעשיר את הדיון המודיעיני בסוגיית היציבות.

הבנת הציבור

כללי

במשך עשרות שנים הייתה תשומת הלב המחקרית והאיסופית של ארגוני המודיעין ממוקדת, במידה רבה, במנהיגים של מדינות האויב. ארגונים אלו ניסו לצייר את דיוקנם הפסיכולוגי, להבין את נטיותיהם בתחומים השונים ולשרטט את דפוסי קבלת ההחלטות שלהם. התפיסה המחקרית הייתה שהתמקדות זאת, בהם ובגופים האחראים להוציא לפועל את מדיניותם, תוביל את גופי המחקר להבנה טובה של האויב. השפעתם של אזרחי המדינות השונות - הציבורים - על תהליכי קבלת ההחלטות הייתה מצומצמת יחסית.

גם בסוגיית היציבות, התפיסה המקובלת בעבר שמה את הדגש על המנהיג, האליטות ועל הצבא ומנגנוני הביטחון שנתפסו כגורמים הרלוונטיים ביותר לניתוח לסוגיה זאת.

עליית משקלו של הציבור

המנהיגים, כמו גם הצבא ומנגנוני הביטחון, עדיין חשובים. אבל העידן הנוכחי מתאפיין גם בעליית משקלם של הציבורים, ברחובות ובכיכרות אך בעיקר בתודעתם של המנהיגים מקבלי ההחלטות. הציבורים, שיצאו בתחילת העשור לרחובות, הביאו להדחת השליטים בחלק מהמדינות והניעו את המנהיגים לביצוע רפורמות כלכליות וחברתיות במדינות אחרות. הבחירות לנשיאות באיראן (ביוני 2013), "המהפכה השנייה" במצרים (ביולי 2013) והבחירות בתוניסיה (2014) הן דוגמאות להשפעתם הגדולה של הציבורים על המתרחש במזרח התיכון גם לאחר שנת הטלטלה הראשונה. זאת, גם אם בשני המקרים הראשונים התחולל השינוי כתוצאה משילוב כוחות בין הציבורים לגורמים אחרים.

שאלות מתודולוגיות

בשנים האחרונות, ובעיקר מאז שנת 2011, מופנית אפוא תשומת הלב של ארגוני המודיעין גם לציבורים. במסגרת זו מתמודדים ארגונים אלו בשנים האחרונות עם שלוש שאלות עיקריות:

- האחת, האם ניתן בכלל "להבין" ציבורים? קיימת גישה שלפיה מדובר בכמות עצומה של פרטים בלתי מאורגנים ("אספסוף"), שאין כל דרך אמינה לנסות לזהות את היגיון פעולתה.
- השנייה, האם צריך "להבין" ציבורים? קיימת גישה שלפיה בסופו של דבר, השפעתם של הציבורים אינה גדולה כל כך, שכן ההחלטות החשובות באמת מתקבלות על-ידי מנהיגים.
- והשלישית, האם זה בכלל עניין למודיעין? קיימת גישה שלפיה גם אם מדובר בתחום מחקרי חשוב, לגופי המודיעין אין בו שום יתרון יחסי, ונכון להוציא את המחקר (והאיסוף) בתחום זה לגופים אחרים, כגון האקדמיה.

התשובה לשלוש השאלות היא, בעיקרה, חיובית: אפשר להבין ציבורים, למרות שזהו תחום חדש ונראה שיעברו עוד שנים עד שארגוני מודיעין ידעו לעשות זאת היטב; צריך להבין ציבורים, כי השפעתם חשובה ותמשך להיות חשובה, בין שהם יוצאים לרחובות ולכיכרות ובין שלא; וזה אכן עניין למודיעין, בעיקר עקב הצורך להציג את התמונה הכוללת ובשל הצורך לערוך פעולות חשאיות בתחומים מסוימים.

כיווני ההתקדמות

המחקר המודיעיני עוסק ב"ציבור", היינו: בבחינת ההתנהגות הפוליטית של האוכלוסייה, הבאה לביטוי הן בעמדותיה הבסיסיות והן בפעולותיה. בהקשר זה יש חשיבות מיוחדת ליחס הציבור למשטר (ולגורמים המציבים אלטרנטיבה למשטר). מחקר זה מתבסס על מחקר "החברה", שעניינו בהבנת הדפוסים הכלליים בהתנהגותם של יחידים, קבוצות ומוסדות וביחסים ביניהם, בשאלות יסוד חברתיות ובהבנה של תרבות, מבנים פוליטיים, שסעים בחברה וכדומה.

הדרך בעניין זה היא ארוכה, אבל הכיוון ברור. יש בדרך זו אתגרים גדולים מאוד, שכן כל סוגיית האיסוף על הציבורים היא סוגיה מורכבת. מהניתוח הראשוני, וממעט הניסיון שנצבר, נראה שבעניין זה יש חשיבות מיוחדת לביצוע סקרים וכן למערכות המאפשרות זיהוי של נטיות ברשת האינטרנט (כולל "סנטימנט"). בנוסף, בתחום זה ניתן להסתייע במחקר אקדמי ובמכוני מחקר יישומיים (הן במדינות המערב והן במדינות היעד עצמן), בראיונות עם גורמים הבאים במגע עם הציבורים (עיתונאים, דיפלומטים, סוכנים) ובמאגרי מידע מוסדיים גלויים וחשאיים (דוגמת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הקיימת בכל המדינות).

המחקר הכלכלי

כללי

המחקר הכלכלי מקובל זה שנים כמרכיב עיקרי בהבנת שורה של סוגיות מודיעיניות ובתוכן גם סוגיית יציבות המנהיגים. אף שעסק גם במגמות עומק כלכליות-חברתיות במזרח התיכון, הוא התמקד, באופן טבעי, במדינות ועסק בסוגיות מאקרו-כלכליות כגון גודל התוצר הלאומי, הוצאות הביטחון, היקף התעסוקה והאבטלה, שינויים ברמת המחירים, מאזן התשלומים, צמיחה ומאפיינים כלכליים נוספים של המשקים המדינתיים. המציאות של הטלטה האזורית מעמידה את המחקר הכלכלי בפני הצורך להשתנות בשלושה תחומים עיקריים:

- מחקר "כלכלת הציבור" (השלכותיו של המצב הכלכלי על ההתנהגות הפוליטית של הציבור);
- מחקר "כלכלת מדינות שבריריות", הנתונות בלחימה פנימית או נמצאות תחת סנקציות (באופן שמקשה על כלי המחקר המאקרו-כלכליים השגרתיים להתמודד עם המצב);
- מחקר "כלכלת הצללים" (של ארגונים המקיימים אוטונומיה כלכלית עם זיקה סבוכה למוסדות המדינה ולמשקים).

כלכלת הציבור

מחקר "כלכלת הציבור" הינו חשוב, שכן הניסיון מלמד שהמצב הכלכלי הוא אחד הגורמים המובילים לשינויים יסודיים במבנה החברתי והפוליטי. מחקר זה אמור אפוא לענות על השאלה, כיצד מגמות כלכליות רחבות משליכות על הציבור ודרכו על המערכת הפוליטית. במחקר הכלכלי הקלאסי, החלטות פוליטיות הן בדרך כלל הגורם המניע של המגמות הכלכליות, ולא להיפך. במחקר "כלכלת הציבור" יש לבחון את יחסי הכוחות בין הקבוצות השונות באוכלוסייה ואת השלכותיהם על ההתנהגות הפוליטית של קבוצות אלו.

כלכלת המדינות השבריריות

מחקר כלכלת המדינות ה"שבריריות" הינו חשוב שכן המחקר הכלכלי הקלאסי, המתמקד בנתונים מאקרו-כלכליים, דורש התאמות למצב הנוכחי במדינות שחוות מהומות, מלחמת אזרחים וסנקציות. במדינות כאלו, לעתים תכופות הנתונים המאקרו-כלכליים אינם משקפים נכונה את המצב ואת השפעותיו על הציבור.

כלכלת הצללים

מחקר "כלכלת הצללים" מתמודד עם תופעה שבמסגרתה בחלק ממדינות המזרח התיכון קיימים גופים בעלי כוח כלכלי משלהם. חלק מתקציבם מגיע לעתים ממנגנוני המדינה, אך בדרך כלל התקציב שלהם מגיע ממקורות נוספים (סיוע של גורמים זרים או רווחים כתוצאה מפעולתם בשווקים). מצב עניינים זה יוצר זיקות מורכבות בין האינטרסים של הגופים הללו לבין האינטרסים של השלטון. ברוב המקרים, כלכלת הארגונים אינה רשמית ומתועדת (בשל היבטים הקשורים לחשאייתם או בשל הימצאותם מחוץ למסגרות הרשמיות) ולכן היא מכונה כאן "כלכלת צללים".

כלי מחקר נוספים

כללי

מודיעין הוא ידע על האויב והסביבה הנדרש לצורך קבלת ההחלטות. גם המאמץ המודיעיני בסוגיית יציבות המנהיגים קשור בתהליך קבלת ההחלטות. סוגיית יציבותם של מנהיגים מעסיקה אנשי מודיעין ומקבלי החלטות בשל שתי סיבות עיקריות: האחת, קשורה במאמץ לבירור המציאות, בניסיון להבין אותה; והשנייה, קשורה במאמץ לעיצוב המציאות, בניסיון להשפיע עליה ולשנות אותה.

יציבות מנהיגים והפתעות מודיעיניות

אפרים קם [קם, 1990] מתאר את ההפתעה, בהקשר האסטרטגי, כמצב קוגניטיבי ורגשי שיש לו שלושה יסודות:

- הראשון, הוא הפער שנוצר בין המציאות כפי שראו אותה אנשי המודיעין ומקבלי ההחלטות לבין המציאות כפי שהיא "בפועל";
- השני, הוא שהפער הזה תופס את אנשי המודיעין ומקבלי ההחלטות בלתי מוכנים לעצם קיומו;
- והשלישי, הוא אותה תגובה רגשית מיוחדת להופעת הפער, המוציאה אנשי מודיעין ומקבלי החלטות משיווי משקלם, לפחות לזמן מה.

בהבחנה בין סודות, חידות ותעלומות, חלק ממרכיבי ההערכה בנושא יציבות מנהיגים הם אמנם סודות (מצב בריאותו של המנהיג, למשל). אבל, הסוגיה המודיעינית הכוללת של יציבות המנהיגים היא לעיתים חידה ובדרך כלל תעלומה. המשמעות היא שלא מדובר בסוגיה שיש לגביה תשובה ברורה וחד משמעית הנמצאת במידע כלשהו שאותו ניתן לאסוף. המידע שיש לו רלוונטיות לניתוח סוגיית יציבות המשטרים הוא כללי יותר ומתייחס לתהליכים עמוקים ולהתהוויות בעלות אופי רחב.

צבי לניר [לניר, 1983] הפנה את תשומת הלב לכך שהמחקר המודיעיני נדרש למעשה לפתח שני סוגים שונים מהותית של הבנות אודות האויב והסביבה: האחד, שאותו הוא כינה "ידיעה מצבית", משמש את צורכי הידיעה, החשיבה וההחלטה של מקבלי ההחלטות ברמות הנמוכות יותר; והאחר, שאותו הוא כינה "הבנה בסיסית", מכוון לצורכי מקבלי ההחלטות ברמות הגבוהות יותר העוסקים ב"עיצוב המדיניות".

סוגיית יציבות המשטרים היא סוגיה מובהקת של "ידיעה בסיסית", שבה זקוקים מקבלי ההחלטות להבנה של ממדי העומק של המציאות והצבעה על כיווני התפתחות אפשריים (כאשר אלו עדיין בראשיתם, או אף לפני כן) ולא רק תיאור מדויק של המציאות המבוסס על מידע. הבנה כזאת היא

תוצאה של שיח פתוח עם מקבלי ההחלטות, שבמרכזו הצגה של תרחישים ואפשרויות מתחרות, ולא רק של היכרות עמוקה עם האויב והסביבה.

המאמץ המחקרי לבירור המציאות הנוכחית והעתידית נתקל בשני גורמי כשל מרכזיים: "כשל הדמיון", שמוביל להחמצת התפתחויות, שינויים ואפשרויות פעולה; ו"הדבקות בקונספציה", שמקשה כל כך על בחינה ביקורתית של רעיונות קיימים ועל אימוצם של רעיונות חדשים. גם בסוגיית יציבות המנהיגים, הכלים העיקריים של המחקר המודיעיני להתמודדות עם גורמי הכשל דומים לאלו שעומדים בבסיס תפיסת "החקירה המדעית", שבמרכזה עומדים היסודות של הטלת ספק מתמיד וקיומו של ויכוח מתמשך.

הטלטלה האזורית מחייבת "לכיל" מחדש אינטואיציות מודיעיניות אסטרטגיות, אופרטיביות וטקטיות. אינטואיציות אלו שירתו את אנשי המודיעין (ואת מקבלי ההחלטות) שנים רבות בעידן של מנהיגים מוכרים ומערכת אזורית יציבה יחסית. הטלטלה עוררה מחדש דיון במתודולוגיה המחקרית והובילה לבחון ולפתח כלים לצמצומן של הפתעות. במסגרת זו ראוי להמשיך כמה כיווני פעולה, שאכן נראים כמבטיחים ("משחקי מלחמה", "צוותים אדומים", "הסרטה לאחור", "ניתוח תרחישים", "חכמת ההמונים" וכלי מחקר כמותיים). תכליתם היא לנסות ולהעשיר את השיח המחקרי באפשרויות ורעיונות שקשה לפתחם בתהליך המחקרי הרגיל המבוסס, במידה רבה, על ניתוח המושפע מהמידע העומד לרשות גורמי המחקר.

משחקי מלחמה

משחקי המלחמה המחקריים נועדו לסייע להבין טוב יותר מצבים עתידיים ולברר דרכי פעולה אפשרויות של גורמים שונים במצבים אלו. יתרונם הוא בכך שהם מאפשרים לאנשי המחקר לבחון, באופן חווייתי ודינאמי, תרחישים מזווית הראייה של מקבלי ההחלטות ושל גורמים נוספים במדינות האויב והסביבה. במסגרת זו, המשחקים מאפשרים לחקור את מרחבי הפתרונות והאילוצים של מושאי המחקר שלנו (בהקשרים אסטרטגיים, אופרטיביים וטקטיים), לבחון את החלטותיהם ולנתח את ההשלכות שיש להחלטות אלו.

חשיבותם העיקרית היא באותם מקרים שבהם ההערכה תלויה בפעולתם של כמה שחקנים שיש ביניהם זיקות. המשחק הוא כלי עזר לניתוח תהליכים (ובעיקר לפריצת מגבלות הדמיון), אך כמובן, לא לניבוי תוצאותיהם. התוצאות של משחק תהינה תמיד מוגבלות לתרחיש שעמד בבסיסו.

בהקשר לסוגיית יציבות המנהיגים, משחקי מלחמה יכולים לאפשר לבחון תרחישים שונים של יציבות ובעיקר את הדינמיקות האפשריות שבין הגורמים השונים הרלוונטיים לסוגיה זו. כמו כן, יכולים המשחקים לסייע לבחון תרחישים אפשריים לתהליך החלפת המנהיגים וכן לשאלת המשמעויות של החלפה – זעזוע עמוק, משמעותי או מצומצם.

צוותים אדומים

"צוותים אדומים" נועדו לבחון את התפיסות הקיימות, לאתגר אותן ולהציע להן חלופות רלוונטיות. יתרונם הוא בכך שהם מתבססים על אותה תשתית מידע, אך בוחנים אותו ומפתחים אותו במנותק מהתפיסה הקיימת ובעיקר במנותק מהנחות היסוד שלנו. הרעיון הוא להציע פרשנות אחרת למידע או פתרון שונה לשאלה המודיעינית הרלוונטית (גם כזה שלא בהכרח מבוסס על מידע). לעתים יש צורך להגדיר באופן מפורש שתכליתו של "הצוות האדום" היא לייצר הערכה אלטרנטיבית (בדומה למנגנון ה"איפכא מסתברא" של הבקרה). במקרים אחרים, תכליתו לבחון שוב את המידע במטרה לזהות טעויות בתהליך המחקרי או הסברים ואפשרויות שהוחמצו.

המורכבות של סוגיית יציבות המשטרים, והקשיים המודיעיניים המלווים אותה, הופכים את השימוש בצוותים אדומים לרלוונטי מאוד. מומלץ, לפיכך, שיעשה שימוש בכלי זה באופן עיתי, במטרה לאתגר את ההערכה המובילה בסוגיית היציבות ובסוגיית המשמעויות.

הסרטה לאחור

"הסרטה לאחור" (backcasting, ההיפך מ-forecasting) היא כלי מחקרי, המציב כ"עוגן" לדיון תיאור של אירוע או התפתחות עתידיים (למשל: "בינואר 2019 התחוללה בסוריה הפיכה צבאית", או: "בנובמבר 2019 התמוטט המשטר האיראני"). הרעיון הוא לנסות לבחון ולתאר דרכים אפשריות להתפתחותה של "המציאות", שהובילה ל"התרחשות" שבה מדובר. זאת, על-ידי תיאור של שרשרת אירועים והתפתחויות ("תרחישים") שהיו יכולים להביא אליהם.

השיטה מכוונת לקיים שיח בעיקר סביב תרחישים שמוערכים כבלתי אפשריים או בלתי סבירים והיא נראית כמתאימה מאוד לעניין יציבות המנהיגים.

תרחישים

היישום הטבעי ביותר של רעיון "האפשרויות המתחרות" בהקשר להתפתחויות אפשריות בעתיד הוא באמצעות שימוש ב"תרחישים". המטרה בהצגת התרחישים אינה לתאר את כל האפשרויות לגבי ההתפתחויות בעתיד (הדבר אינו אפשרי ממילא), אלא לסייע בפיתוח החשיבה לגבי "מצבי אב" אפשריים. התרחישים אמורים לקיים קשר עם המגמות הנוכחיות, אך הם אינם "אקסטרפולציה" של העבר, ואין סיבה מיוחדת שהם יישענו על הידע ההיסטורי שלנו.

הדיון בתרחישים אמור, אפוא, לסייע לחשוב על ההתפתחויות האפשריות בעתיד ("עתידים אפשריים"). כמוצרים מודיעיניים, התרחישים אמורים לאפשר למקבלי ההחלטות לבחון ביתר קלות רעיונות שונים בתחום המדיניות, הפעלת הכוח ובניין הכוח. ה"מפגש" בין הרעיונות לבין התרחישים אמור לזהות פערים ולסייע למקבל ההחלטות להתכונן טוב יותר לעתיד.

בהקשר לסוגיית יציבות המנהיגים, מומלץ להציג, בתוך גופי המודיעין, תרחישי יציבות מנהיגים כעניין שוטף ולבחון את סבירות התרחישים באופן עיתי (לפחות פעם בשנה). התרחישים יציגו

אפשרויות מתחרות לשימור היציבות, לחיזוקה או לערעורה. כמו כן יציגו התרחישים אפשרויות למשמעויות ולהשלכות של שינוי במצב היציבות והחלפת המנהיגים.

כמו כן, מומלץ להבהיר למקבלי ההחלטות את הקושי להעריך את יציבות המנהיגים, להכין אותם להפתעות בהקשר זה ולקיים מולם שיח על המשמעויות האסטרטגיות והאופרטיביות הנובעות מהתרחישים השונים (ולא רק על שאלת היציבות עצמה).

חכמת ההמונים

"חכמת ההמונים" מבוססת על ההנחה שקבוצה רחבה (של מומחים וגם של לא מומחים) יכולה לייצר ידע מדויק ומועיל יותר מחוקר מומחה בודד או מקבוצה של חוקרים מומחים. זאת, גם אם החוקר או הקבוצה הם המומחים העיקריים לאותה סוגיה. לפי הנחה זאת, בתנאים הנכונים, קבוצות הן אינטליגנטיות במיוחד ופעמים רבות נבונות יותר מהאנשים הנבונים ביותר בתוכן. ההנחה העומדת בבסיס הכלי היא שהשיפוטים הלא מושלמים של האנשים הבודדים מצטרפים יחד לשיפוט "נכון" יותר.

בהקשר המודיעיני, היישום של חכמת ההמונים הוא בדרך כלל באמצעות שאלת שאלות בתוך ארגוני המודיעין עצמם, הן בקרב המומחים הישירים לסוגיה והן בקרב חוקרים מתחומים אחרים. ניתן להפנות שאלות גם להמונים עצמם ולא רק למומחים, לפי הרעיון הטמון בתפיסת ה"קרוסינט"⁵. מומלץ שייעשה שימוש גם בכלי זה לצורך הערכת יציבות המנהיגים, בעיקר כדי לזהות שונות אפשרית בין ההערכה המובילה לעמדת רוב החוקרים. הניסיון מלמד שלפחות במקרה אחד שבו נעשה שימוש בכלי זה בתחום יציבות המנהיגים, התבררה בדיעבד ההערכה שהגיעה מחכמת ההמונים כנכונה יותר מההערכה המובילה של חטיבת המחקר.

⁵ שי הרשקוביץ, "שימוש בחוכמת ההמונים לצרכים מודיעיניים", מודיעין הלכה ומעשה, גיליון מספר 3 המל"מ.

נספח א' – פרמטרים לניתוח יציבות משטרים ומנהיגים

כללי

נספח זה כולל הצבעה על נושאים הרלוונטיים למודל יציבות המנהיגים (ממד המדינות/ארגונים). הוא כולל 7 גורמים עיקריים שיש להם השלכה על סוגיית היציבות: המנהיג עצמו, אישיותו ויכולותיו; הצבא ומנגנוני הביטחון; המצב הכלכלי; הציבור, עמדותיו ודפוסי הפעילות שלו; האופוזיציה; הזירה האזורית; והזירה הבינלאומית. אין מדובר ב"רשימת תיוג" אלא בזיהוי הגורמים שהעיסוק בהם יכול להעשיר את הדין המודיעיני בסוגיית היציבות.

המנהיג

- יחסיו של המנהיג עם האליטות השונות (חילונית, דתית, כלכלית)
- אופן תפקודו של המנהיג במצבי משבר (זיהוי משברים, נכונות להפעיל כוח, הבנת מגבלות הכוח)
- שליטת המנהיג בתקשורת, בדגש על התקשורת החדשה

הצבא ומנגנוני הביטחון

- יעילותם ונאמנותם של הצבא ומנגנוני הביטחון
- נכונותם של הצבא ומנגנוני הביטחון להפעיל כוח ואלימות
- מידת הפחד של הציבור מהצבא ומנגנוני הביטחון

המצב הכלכלי

- המצב המקרו-כלכלי (תעסוקה, אבטלה, רמת מחירים, מאזן תשלומים, צמיחה)
- יעילותה של הממשלה ומדיניותה הכלכלית
- הפערים החברתיים (חלוקת המשאבים בין המגזרים ובין השכבות)
- המודעות של הציבור לפערים
- פליטות והגירה

הציבור

- מידת התמיכה של הציבור
- הלגיטימיות של המנהיג (דימוי של שחיתות, נכונות לתיקונים ורפורמות, לגיטימציה דתית)
- מצב זכויות האזרח
- שביעות רצון הציבור (במעמדות השונים) מרווחתו וכלכלתו

- שסעים וקיטוב בציבור
- הזיכרון ההיסטורי מאירועי ערעור יציבות (חיובי או שלילי)

האופוזיציה

- עוצמת האופוזיציה הממוסדת
- מצבם של גורמים אופוזיציוניים נוספים

הזירה האזורית

- יציבות של מנהיגים אחרים באזור
- "רוח התקופה" – התרחשותם של שינויים, הנכונות לשינויים, הלגיטימציה של מנהיגים
- מידת התמיכה של מנהיגים אחרים באזור במנהיג / באופוזיציה
- נכונות של מדינות אחרות באזור לסייע למנהיג במצבי משבר (כלכלית, פוליטית וצבאית)

הזירה הבינלאומית

- מידת התמיכה של המדינות השונות, בזירה הבינלאומית, במנהיג / באופוזיציה
- נכונות של מדינות אחרות בעולם לסייע למנהיג במצבי משבר (כלכלית, פוליטית וצבאית)

נספח ב' - סקירת ספרות - מודלים לבחינת אי יציבות משטרים

שירה כהן⁶

לאורך השנים הוצעו מודלים שכללו משתנים שונים המשפיעים על מידת היציבות של ממשלים ומשטרים. בסקירה זו יוצגו 13 מאמרים וטקסטים נוספים המציעים מודלים כאלו ומנתחים את יתרונותיהם וחסרונותיהם.

מודל לניתוח ולהערכת סיכוי לשינוי שלטוני (ידלין וגולוב, 2013)

המסמך מציע מודל מקיף ושיטתי שמנסה לשפר את היכולת להעריך את הסבירות ליציבות המשטר ואת הפוטנציאל לשינויים. מטרת המודל, המשתמש בכלים איכותניים וכמותניים, היא לספק מענה לשאלה, האם הסבירות ליציבות שלטונית במדינה נמוכה, בינונית או גבוהה, ואיזו מדינה היא בעלת הסיכוי הגבוה ביותר לשינוי משטר.

המודל מנסה לזהות את הגורמים המרכזיים המעודדים או מעכבים שינוי שלטוני ואת הדינמיקה ביניהם. לפי המודל, הגורמים המרכזיים המשפיעים על הסיכוי לשינוי שלטוני חולקו לשלוש זירות:

- א. הזירה הפנימית – הזירה בעלת החשיבות הגבוהה ביותר לפי המודל. כוללת בתוכה בחינה לפי נאמנות ויעילות האליטה הצבאית, כאשר זהו הגורם המשפיע ביותר; לגיטימיות המשטר והמנהיג; וחשיבות האליטה הדתית ויחסיה עם המנהיג.
- ב. הזירה הבינלאומית – הזירה בעלת החשיבות הנמוכה ביותר לפי המודל. כוללת בתוכה בחינה לפי תמיכה או עוינות מצד הקהילה הבינלאומית וכן מצד הזירה האזורית.
- ג. הזירה הכלכלית – כוללת בחינה של המצב המאקרו כלכלי; נאמנות וחשיבות האליטה הכלכלית; המודעות לפערים החברתיים.

המודל משקלל את ההערכות לגבי זירות אלו ביחס לגורמים העשויים לעכב שינוי פוליטי-מהפכני: אופוזיציה חלשה ושסועה, שלטון מיעוט, זיכרונות מאירועים טראומטיים והתמודדות מוצלחת של השלטון עם התקשורת המודרנית.

לעומת מודלים אחרים, תוצאות המודל מבטאות בצורה מספרית ומהוות בסיס להשוואה לאורך זמן בין מדינות. זאת, במקביל לניתוח איכותני מעמיק. הניתוח במאמר תיקף את היעדר היציבות של המשטר במצרים טרום המהפכה, והסביר את הכשלים בהערכת יציבות המשטר על ידי גורמי אקדמיה ומודיעין. בנוסף, תוצאות המודל תיקפו גם את מגמת אי ההכרעה בסוריה והסבירו אותו בהיעדר מסה קריטית של אופוזיציה ובחוסר יכולתו של אסד לגבש וליישם אסטרטגיה (המאמר נכתב לפני תחילת המעורבות הרוסית שהובילה למפנה במלחמה). כמו כן, חרף השערותיהם של חוקרים שונים, המודל מצביע כי הסיכוי לשינוי שלטוני בערב הסעודית ובאיראן בזמן הקרוב הינו

⁶ נספח זה הוכן על ידי שירה כהן, חוקרת במכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין במל"מ.

נמוך. הסיבה לכך היא היעדר אופוזיציה משמעותית שיכולה למנף את חוסר שביעות הרצון של האוכלוסייה במדינה.

עקרונות למודל משולב להערכת יציבות משטרים בעידן של חוסר יציבות (הרשקוביץ, 2017)

המאמר מציע שישה עקרונות מרכזיים למודל שנגזרו מתוך ניסיון לפתור את הבעיות המתודולוגיות המצויות במודלים הקיימים להערכת יציבות משטרים. המאמר אינו מציע מודל משלו, אלא מתאר "מודל רצוי" ומפרט את עקרונותיו. המודל המתואר הוא גנרי בעקרונותיו, אך ייחודו הוא באדפטיביות שלו למשטרים שונים. כלומר, המודל יותאם להקשר הספציפי בעזרת התאמת אינדיקטורים, מדדים ומשקליהם היחסיים. בנוסף, בהתאם למציאות המשתנה יוכל המודל להתעדכן על ידי הסרה או הוספה של אינדיקטורים.

ששת העקרונות המרכזיים של המודל אמורים לאפשר התמודדות עם הכשלים במודלים הקיימים, כפי שנבחנו במאמר:

- א. חידוד הגדרת שאלת המחקר: האם מדובר ביציבותו של מנהיג מסוים או ביציבותה של שיטת המשטר?
- ב. הכרה בכך שלנקודת המבט של המתבונן ישנה משמעות. מכאן שבהגדרת ממד היציבות תיכלל גם תכלית החקירה, הניטור, ההערכה והתחזית. הכוונה היא לברר אם עניינו של הניתוח הוא רק בירור המציאות או שהוא קשור במאמץ להשפיע עליה.
- ג. המודל כולל מבנה מתודולוגי המשלב בין אינדיקטורים כמותניים ואיכותניים. במסגרת זאת, יבחנו בנפרד כל מרכיבי היציבות עד לרמה פירוט גבוהה.
- ד. שימוש בקבוצה רחבה של מומחים מדיסציפלינות רבות כדי להתגבר על הטיות קוגניטיביות.
- ה. המודל מבקש לזנוח את השאיפה לבניית אינדקס יציבות גלובלי או מודל המתגבר על הקשרי זמן ומרחב, ומציע לבנות מודל רחב וגנרי שלא מתעלם מההקשר הייחודי של מקרה.
- ו. במודל מתקיימת הפרדה בין מגמות עומק, אותן אפשר לזהות ולנתח את פוטנציאל הנפיצות שלהן, לבין אירועים, אותם קשה לחזות.

המאמר מציע כי במימוש המודל יאומצו טכנולוגיות קיימות, כולל מתעשיות ודיסציפלינות שאינן נוגעות לתחומי הביטחון, לדוגמא, מתחום השיווק, פרסום, מחקר צרכנים ועוד.

(Lockheed Martin, n.d.) **Integrated Crisis Early Warning System (ICEWS)**

בשיתוף פעולה בין הצבא האמריקני לחברת הענק Lockheed Martin, העוסקת בביטחון, תעופה וטכנולוגיה, נבנה מודל כמותני משולב, המסתמך על נתוני Big Data. תכליתו היא לסייע למפקדים בכירים (מפקדי זירות) לצפות משברים ואי יציבות פוליטית בזירות הלחימה.

המודל אמור אפוא לשמש כלי עזר לקבלת החלטות. הוא עושה שימוש במגוון מתודולוגיות ומשלב כלים סטטיסטיים, וכלים איכותניים. המידע מסופק כמעט בזמן אמת מ-100 מקורות מידע שונים,

ומ-250 מקורות חדשותיים ובינלאומיים. בכך, המודל מנסה לצמצם הטיה קוגניטיבית או כשל אפשרי. לטענת החברה, רמת חיזוי של המודל עומד כיום על כ-90 אחוזים. המודל מוטמע בפלטפורמה דיגיטלית העושה שימוש בוויזואליזציה מתקדמת האמורה לאפשר מבט כולל תוך התעמקות בפרטים.

המערכת אמורה להיות מסוגלת להבין במהירות את המתרחש במדינה מסוימת או באזור מסוים ולהתריע למפעיליה על חוסר יציבות שמתגבש. לטענת החברה, שימוש ב-ICEWS מאפשר למפקדים להגיב לאתגרי היציבות, להקצות משאבים בהתאם ולעקוב בזמן אמת אחר האפקטיביות של הקצאת משאבים.

מודל לבחינת מידת השפעתם של גורמים שונים על יציבות מדינות דמוקרטיות (Diskin, Diskin & Hazan, 2005)

במחקרים רבים נהוג לראות את מידת הדמוקרטיה במדינה כבעלת קשר ישיר וחיובי למידת היציבות. כלומר, ככל שמידת הדמוקרטיה גבוהה יותר כך המדינה יציבה יותר. המאמר הבא, שבוצע באופן איכותני, כלל סקירת ספרות רחבה מאד שהתבססה על מחקרים רבים שנערכו החל משנות ה-60 על מדינות דמוקרטיות ולא דמוקרטיות. חלק מהמשתנים לבחינת מידת הדמוקרטיה, קרי היציבות, במאמר נלקחו משני מחקרים עיקריים:

- המחקר הראשון, שנכתב על ידי סימור מרטין ליפסט (Lipset, 1959, in Diskin et al., 2005), טוען כי גורמים חברתיים הם אלו המשפיעים ביותר על מידת הדמוקרטיה. הוא קבע כי מודרניזציה הבאה לידי ביטוי במצב הכלכלה, ואופי השסעים (עמוקים ומקבילים), מעידה על מידת הדמוקרטיה במדינה.
- המחקר השני, שנכתב על ידי ג'ובאני סרטורי (Sartori, 1976, in Diskin et al., 2005), קבע גורמים נוספים המערערים דמוקרטיה ושקשורים למבנה של מפת המפלגות: כמות המפלגות; קיטוב במפת המפלגות; בחירות יחסיות.

ייחודו של המחקר והמודל שמוצע בו הוא בשילוב בין גורמים סוציאקונומיים לגורמים פוליטיים. כותבי המאמר בחנו 30 דמוקרטיה שהתמוטטו ו-32 דמוקרטיה יציבות. על בסיס המחקרים הוסיפו משתנים נוספים לאלו שקבעו ליפסט וסרטורי וחילקו אותם ל-4 קטגוריות מרכזיות: גורמים מוסדיים (מידת הפדרליזם; משטר נשיאותי; אי יציבות חוקתית; ושיטת בחירות יחסית); גורמים חברתיים (שסעים וכלכלה; בתוספת היסטוריה ותרבות פוליטית). גורמים מתווכים (כמות מפלגות וקיטוב; בתוספת אי יציבות של הממשלה); וגורמים חיצוניים (התערבות חיצונית).

המודל כולל 11 משתנים. תוצאות המחקר הראו כי חמשת המשתנים המשפיעים ביותר על יציבות מדינות דמוקרטיות הם: שסעים, כלכלה, היסטוריה ותרבות פוליטית, אי יציבות ממשלתית והתערבות חיצונית. המאמר גורס שהדמוקרטיה היא שיטת ממשל יציבה ביסודה. לפי ממצאיו, אם שניים מתוך חמשת הגורמים הללו נמצאו כמשפיעים באופן שלילי על הדמוקרטיה, אז ככל הנראה הדמוקרטיה לא תקרוס והמדינה תישאר יציבה. לעומת זאת, אם ארבעה או יותר מהגורמים הללו נמצאו כמשפיעים באופן שלילי על הדמוקרטיה, אז בסבירות גבוהה היא תקרוס.

לפיכך, מאמר זה טוען כי אין גורם אחד בודד שיכול להוביל להתמוטטות משטר דמוקרטי, אלא יש צורך בשילוב של מספר גורמים.

מודל השוואתי בין דמוקרטיות פרלמנטריות לבחינת יציבות (ברנע, דריישיפיץ וקניג, 2011)

נייר עבודה של המכון הישראלי לדמוקרטיה בחר להתמקד בבחינת מידת יציבות הממשלות בישראל על פי מספר פרמטרים, תוך השוואה ליציבות של דמוקרטיות פרלמנטריות אחרות. המודל מעמיד את שאלת היציבות של ממשלות ישראל לבחינה בכלים אמפיריים, כאשר ההנחה הבסיסית היא שלמען תפקודה התקין של מערכת השלטון הדמוקרטית יש צורך במידה סבירה של יציבות ממשלתית.

המדדים לבחינת יציבות ממשלות הם ייחודים למודל לעומת המודלים האחרים שנבחנו בסקירה זו, כיוון שהם מייצגים יחידת ניתוח מצומצמת: משך כהונת ראשי הרשות המבצעת; משך כהונת ממשלות והסיבות לכהונתן; משך כהונת מפלגת השלטון; חילופי שלטון בין מפלגות; שינוי בהרכב הסיעתי של הממשלה; חילופי שרים בין ממשלות; ומשך הכהונה של שרים לפי משרדים ביצועיים.

ממצאי המחקר מצביעים על מגמות שינוי לאורך זמן, ולא באופן נקודתי. לפי הממצאים, בהשוואה לדמוקרטיות פרלמנטריות אחרות ישראל איננה סובלת מאי יציבות קיצוני, אך ניכר כי ממשלות ישראל סובלות מאי יציבות בהרכבתן. כמו כן, המערכת הישראלית מאופיינת באי רציפות שלטונית, ויציבותן של ממשלות בישראל התערער משמעותית מאז 1990. לפי המסקנות, מוקד הבעיה טמון באי היציבות בתוך הממשלות ולא בראש הממשלה או בממשלות עצמן.

הנייר, שנכתב בשנת 2011, מגיע בסופו של דבר למסקנה שבשיטת הבחירות הנוכחית ממשלות ישראל נדונות למידה מסוימת של חוסר יציבות. המסמך רואה בחוסר היציבות, עד לרמה מסוימת, ביטוי למחלוקות אמתיות, שנכון שיתקיימו בדמוקרטיה.

חיזוי הפיכה במשטרים דמוקרטיים על בסיס כמות המשאבים המוקצים לצבא (Powell, Faulkner, Dean & Romano, 2018)

בניגוד לדעה הרווחת כי משטר דמוקרטי מפחית את הסיכוי להפיכות, 46% מההפיכות שהתרחשו בעולם בין השנים 2000 ל-2009 היו במדינות דמוקרטיות (פי שניים מהשיעור שנצפה במחצית הראשונה של המאה הקודמת). מאמרים רבים בדקו את הסיכויים להפיכות משטרים בדמוקרטיות, אך בודדים סיפקו הסברים. מאמר זה מספק הסבר אפשרי בדמות כמות המשאבים המוקצים לצבא ("צעצועים") על ידי המשטר, ומציע למדוד את יציבות המשטר ואת הסיכוי להפיכה בהתאם לקריטריון זה. לטענת כותבי המאמר, הגדלת ההוצאות הצבאיות תסייע למשטר להפגין מחויבות הן כלפי האינטרסים של הצבא, והן כלפי ביטחון הציבור.

המאמר השתמש בכלים סטטיסטיים על מנת לבחון את השפעת הקצאת המשאבים על יציבות המשטר הדמוקרטי. בסיס הנתונים, שנותח ברגרסיה ליניארית, כלל נתונים בינלאומיים בין השנים 1952-2009, מ-172 מדינות. פלטי הניתוח הסטטיסטי הוכיחו את השערת המחקר, כי במדינות דמוקרטיות ככל שההוצאות הצבאיות נמוכות יותר כך עולה באופן משמעותי הסבירות להפיכה.

יצוין, כי נבחנו גם משטרים אוטוריטריים, שהראו מגמה דומה אך חלשה באופן משמעותי מאשר במדינות דמוקרטיות. לפיכך, המליצו כותבי המאמר כי על מנת לבדוק יציבות במשטר דמוקרטי יש לתת דגש על ההוצאות הצבאיות. כדי לשפר את יציבותן של דמוקרטיות, המאמר ממליץ לראות את הצבא כחלק מהתהליך הדמוקרטי, לא מחוץ לו ולא כאיום עליו.

מודל לבחינת יציבות במדינות אוטוקרטיות (Wright & Bak, 2016)

המאמר מבצע סקירה של מודלים רבים שפותחו לאורך השנים, הבוחנים את מידת היציבות במדינות אוטוקרטיות, ומתוכם מצביע על מספר מדדים אפשריים. לטענת כותבי המאמר, מודלים לבחינת מדינות אוטוקרטיות העושים שימוש בכלים לבחינת מדינות דמוקרטיות אינם רלוונטיים. לפיכך, כותבי המאמר מנסים לבחון אם המדד שבחר החוקר משפיע על תוצאות המחקר.

החלק הראשון של המאמר מצביע על שלושה מדדים אפשריים לבחינת התערערותם של משטרים אוטוקרטיים: מידת יציבות המערכת הפוליטית; מידת יציבותו של המנהיג; ותדירות תחלופת הממשל. שלושת המדדים הללו ממקדים בשאלת המחקר של המאמר שהינה: מי בפועל השחקן בעל הכוח במדינה, קרי, המשטר או המנהיג עצמו?

החלק השני של המאמר מציע מדד נוסף לבחינת מדינות אוטוקרטיות, שהינו גובה הכנסות המדינה ממיסים. ההנחה הינה שמשטרים אוטוקרטיים משתמשים במשאבים שונים, דוגמת סיוע חוץ, כדי לתגמל את הגורמים במערכת, וכך לשמור על יציבות. כותבי המאמר בוחנים בנפרד את השפעת גובה הכנסות המשטר ממיסים על יציבות המשטר ועל יציבותו של המנהיג, כאשר נמצא שככל שהכנסות המשטר תלויות פחות במיסים, כך המדינה האוטוקרטית יציבה יותר.

החלק השלישי של המאמר, בוחן את המודלים השונים על חסרונותיהם, יתרונותיהם ומסקנותיהם. אחת מהתרומות המרכזיות של המאמר לספרות החוקרת יציבות במדינות אוטוקרטיות היא מיפוי כל הכישלונות של המודלים בחיזוי שינוי או נפילת משטרים אוטוקרטיים. זאת, על מנת שחוקר הבוחן מקרה יוכל לבחור באופן מושכל יותר את המודל המשרת באופן הטוב ביותר את צרכיו.

לסיכום, המאמר מדגיש כי הישענות על אמצעי מדידה של יציבות מנהיגים או יציבות סמכות פוליטית מובילה לתוצאות מעורבות, כלומר לא חד משמעיות בנוגע למידת יציבות המשטר האוטוקרטי. עם זאת, כותבי המאמר מדגישים כי אין לזנוח את בחינת תפקידם של המנהיגים ביציבות המדינה, אלא להבין מתי הם רלוונטיים לניתוח. לבסוף, מציע המאמר לשלב בין בחינת יציבות המנהיג לבחינת יציבות המשטר, כאשר יש לחדד בכל מקרה מה הוביל למה.

מודל לבחינת יציבות של משטרים היברידיים (Ekman, 2009)

המאמר בוחן את היציבות של משטרים היברידיים, כלומר משטרים המשלבים מאפיינים של משטרים דמוקרטיים ושל משטרים דיקטטורים. כך למשל, מצד אחד המשטר מקיים בחירות, אך מצד שני בדרך כלל הן אינן חופשיות והוגנות. המאמר הציג שלושה מקרי בוחן (טנזניה, ונצואלה ורוסיה) המייצגים כל אחד סוג אחר של משטר היברידי: פוסט אוטוריטרי, פוסט קומוניסטי ופוסט דמוקרטי, בהתאמה.

לפי המאמר, יציבותם של משטרים היברידיים תלויה ביכולתו של המשטר להשיג שתי מטרות - לשלוט באופוזיציה, לעקוף ולתמרן אותה, ובמקביל לנתק בינה לבין הציבור, באופן שימנע מהאזרחים אפשרות ותקווה לשינוי פוליטי. כדי לבחון את מידת השליטה באופוזיציה נבחנו שני פרמטרים: דרך הפעולה בה בחר המשטר להשתמש, לדוגמה סיקור תקשורת לא הוגן; וכן מידת האפקטיביות של האופוזיציה. בנוסף, כדי לבחון את מידת השליטה באזרחים נבחנו שלושה פרמטרים: מידת הביטחון שחשים האזרחים כלפי מפלגות פוליטיות; שיעור ההצבעה והאמון בבחירות; ותמיכת הציבור בדמוקרטיה. לטענת כותב המאמר, הדרכים להשגת מטרות אלה הן זיוף מערכות בחירות והעברת מסר לציבור כי כל שינוי במשטר בכיוון דמוקרטי יוביל לתוצאות שירעו את המצב הנוכחי. בהינתן הצלחה בהשגת שתי המטרות הללו, תתייצב אחיזתו של המשטר ההיברידי במדינה.

מודל הערכה סובייקטיבי על בסיס מדד כללי להערכת יציבות (Political Risk Service Group,)
(n.d.)

גם העולם העסקי עוסק בסוגיית יציבות משטרים. זאת, במטרה לבחון האם זעזוע ביציבות יוביל לפגיעה בהשקעות, בסחר ובהתנהלות הכלכלית של חברות במדינה. כך, החברה תוכל להיזהר מסחר והשקעות באזורים לא יציבים. בין החברות הבולטות בתחום היא חברת Political Risk Group (PRS) שמציעה מודל בשם 'International Country Risk Guide' (ICRG).

הרעיון הוא לספק ללקוחות החברה ניקוד אודות המדינות השונות, בהתבסס על איסוף מידע ממקורות גלויים. ה-ICRG מדרג 22 משתנים בשלוש קטגוריות סיכון עיקריות: פוליטי, פיננסי וכלכלי. מדד הסיכון הפוליטי מדורג מ-0 ועד 100 כאשר רכיבו מדורגים בצורה היררכית, לדוגמה, יציבות הממשלה בעלת ציון גבוה של 12 נקודות, ואילו 'חוק וסדר' בעל 6 נקודות בלבד.

המדד, מבוסס על הנחות יסוד שמשויות להיות שנויות במחלוקת, כך שמשקל נמוך הניתן לרכיב עשוי למתן שינוי קיצוני שחל באותו הרכיב. בנוסף, המדד מתעלם מרכיבים שונים דוגמת רכיבים תרבותיים או אידיאולוגיים. המתודולוגיה המוצגת במודל זה הינה פשוטה יחסית וברורה, והיא מנסה לספק ללקוחות החברה תמונת מצב של מדינה מבחינת יציבות ברגע נתון, בהסתמך על מקורות גלויים.

מודל לבחינת הסיכון הפוליטי כגורם המערער יציבות במדינה (Ferrari & Rolfini, 2008)

מודל נוסף מהעולם העסקי הוצג על ידי ענקית הפיננסים והביטוח האיטלקית Sace Group. המחקר טוען כי הסיכונים ליציבות הפוליטית של היום אינם דומים לאלו של העבר. בתקופה הנוכחית, לא מדובר בהשתלטות של הקומוניזם או בסנטימנט ציבורי אנטי קולוניאליסטי. הסיכונים הנוכחיים קשורים בשינויים משפטיים ורגולטוריים, בחילופי ממשלות, בעניינים סביבתיים וכאלו שקשורים בזכויות אדם, במשברי מטבע ובטרור. סיכונים כאלו הם קשים לזיהוי והם מתקיימים במקביל לפתיחת המדינה לעסקים בינלאומיים ולהשקעות זרות. מודל להערכת הסיכון ליציבות הפוליטית צריך, לפיכך, לקחת בחשבון גורמים שיכולים לצפות סיכונים כאלו.

לטענת המודל, מדד יעיל לבחינת הסיכון הפוליטי, שמערער את היציבות במדינה, חייב לקחת בחשבון את הממדים השונים המשפיעים על האטרקטיביות של המדינה לעסקים זרים. לפיכך, נקבעו 11 משתנים לבחינת היציבות, שחולקו ל-3 קטגוריות גג: סיכוני הפקעות, לדוגמא, מידת התערבות הממשלה; סיכון העברה, לדוגמא, מידת החופש הפיננסי במדינה; וסיכון אלימות פוליטית, לדוגמא, מידת שלטון החוק. הבעיה העיקרית קשורה בצורך להעריך, באופן איכותני, כמה גורמים וממדים.

המודל בחן בסך הכול 209 מדינות הנמצאות בשלבים שונים של התפתחות. תוצאות המחקר הראו כי המדינות שנמצאות ביבשת אפריקה מדרום למדבר סהרה הן בעלות הסיכון הגבוה ביותר לאי יציבות. במקום השני והשלישי לאי יציבות היו צפון אפריקה והמזרח התיכון, כאשר יודגש כי תוצאות מודל זה הוצגו כבר ב-2008, שלוש שנים לפני הטלטה האזורית. בהמשך הדירוג הופיעו היבשות בסדר הבא, מהסיכון הגבוה לנמוך: אסיה, אירופה, אמריקה הלטינית, ואוקיאניה (ניו זילנד ואוסטרליה).

בדיקת מידת היעילות של המדדים הבוחנים סיכונים במדינה (Oetzl, Bettis & Zenner, 2001)

מנהלים של חברות עסקיות מניחים שניתוח סיכונים במדינה הוא תהליך אובייקטיבי של מציאת עובדות. לכן, רבים מהם אינם מטילים ספק בדו"חות הסיכון שמופקים. מאמר זה בוחן את התועלת של דו"חות אלו, כאשר באופן ספציפי מטרת המאמר היא לבחון עד כמה אמצעים למדידת סיכון של מדינות יכולים לחזות תקופות של אי יציבות אינטנסיבית. המאמר בוחן כמה מדו"חות היציבות המובילים (כולל את מודל ה-ICRG, שהוצג בנספח זה).

המאמר בחן 11 מדדים שנמצאו בשימוש נרחב לבחינת סיכונים למדינות. כל אחד מהמדדים נבדק על 17 מדינות שונות במהלך תקופה של כ-19 שנים. יצוין, כי כותבי המאמר בחרו להשתמש בין השאר בתנודות המטבע כגורם המצביע על מידת הסיכון במדינה.

תוצאות הניתוח האמפירי, שבוצע במאמר, הצביעו כי לעיתים קרובות דו"חות דירוג הסיכונים נכשלים בניסיון לצפות שינויים כלכליים או פוליטיים משמעותיים. בראיית המאמר, תוצאה זו מעלה שאלה חשובה לגבי מידת התועלת של אמצעים אלו ומדוע חברות עדיין בוחרות להשתמש בהם.

מדד שנתי לבחינת מידת ה"שבריריות" של מדינות ברחבי העולם (The Fund for Peace, n.d)

מדד Fragile States Index, המתפרסם מדי שנה על ידי The Fund for Peace (FFP), בוחן את מידת ה"שבריריות" של 178 מדינות ברחבי העולם. המדד מדרג כל מדינה בין ציון 10, שמשקף מידה גבוהה של יציבות, כלומר מדינה שלא נשקפת סכנה ליציבותה בעת הנוכחית, לבין ציון 120 שמשקף, רמת יציבות נמוכה, כלומר קיימת סכנה מידית ליציבות המדינה.

המדד משתמש גם בכלים איכותניים וגם בכלים כמותניים לבחינת 12 מדדים המחולקים ל-3 קטגוריות מרכזיות: מדדים כלכליים, לדוגמא, מדד עוני; מדדים פוליטיים, לדוגמא, רמת תפקוד

האליטות במדינה; וממדים חברתיים, לדוגמא, מידת הפליטות וההגירה ו"בריחת מוחות". כל המדדים דורגו מ-1 עד 10 על ידי כמאה אינדיקטורים שונים.

לפי תוצאות המדד לשנת 2018, עשר המדינות ה"שבריריות" ביותר, מהמקום הראשון לעשירי, הן: דרום סודאן, סומליה, תימן, סוריה, הרפובליקה המרכז אפריקאית, הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו, סודאן, צ'אד, אפגניסטן וזימבבואה. מבחינת זירת המזרח התיכון, ערב הסעודית במקום ה-99, לאחר מכן ירדן במקום ה-70, ישראל במקום ה-67, איראן במקום ה-52, לבנון במקום ה-44, מצרים במקום ה-36 ועיראק במקום ה-11.

פרויקט לבחינת משתנים המצביעים על מידת המשילות (Brooking Institute & World Bank Development Research Group, n.d.)

פרויקט The Worldwide Governance Indicators (WGI) הוקם על ידי הבנק העולמי וחוקרים מ-Brooking Institute. הפרויקט מתייחס לשישה משתנים מרכזיים המצביעים על מידת המשילות במדינה, קרי מידת היציבות: חופש ביטוי ומידת לקיחת אחריות; יציבות פוליטית; אפקטיביות הממשלה; איכות הרגולציה; שלטון החוק; ומידת השליטה בשחיתות.

הפרויקט פועל החל מ-1996, כאשר בכל שנה מופק דו"ח הכולל בחינה של המשתנים במעל 200 מדינות וטריטוריות. יצוין, כי למרות שהמשתנים לא עוסקים באופן ישיר ביציבות, הם משמשים כבסיס למדדי יציבות רבים בעולם העסקים והאקדמיה.

ייחוד מתודולוגי של המודל הוא מדידת המצב הסובייקטיבי של המשתנים ולא רק המצב האובייקטיבי. לטענת צוות הפרויקט, תפיסות הן גורם מרכזי בעיצוב פעולות ומדיניות של ציבורים וממשלות. בנוסף, תחומים רבים לא ניתן למדוד באופן אובייקטיבי, לכן ניסיון לכפות מדידה אובייקטיבית עלול לייצר הטיה בתפיסת המציאות.

ייחוד נוסף של המודל הוא בשימוש בסטיית תקן, כלומר מתן טווח הערכה לכל מדד, ולא רק שימוש בממוצעים. באופן זה, מאפשר הפרויקט להבחין בטווח ההסכמה לגבי ההערכה, וכך לדרג מקורות הנחשבים אמינים יותר ופחות. בסיס המידע של הפרויקט הוא סקרים של משקי בית ועסקים, דירוגים של ארגונים בינ"ל, צוותי חשיבה, ארגונים ממשלתיים ולא ממשלתיים ועוד.

רשימה ביבליוגרפית

- איש מעש, א. (2018). להתראות ה"אביב הערבי": "הטלטלה האזורית" כקונספציה שמוטב לנפץ לפני שתנפץ עלינו. רמת השרון: המכון לחקר המתודולוגיה המודיעינית במרכז למורשת המודיעין.
- ארליך, ח. (2003). המזרח התיכון בימינו – מצרים: האחות הבכירה. רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- ארליך, ח. (2017). המזרח התיכון – השבר הגדול מאז מוחמד. ראשון לציון: ידיעות ספרים.
- ברון, א. (2015). המחקר המודיעיני – בירור המציאות בעידן של תמורות ושינויים. רמת השרון: המרכז למורשת המודיעין.
- ברנע, ש. דריישפיץ, ש. וקניג, ע. (2011). יציבות ממשלות – נייר עבודה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גרוניק, א. (2016). אזורי חיץ: צמדי מדינות ניטרליות כמודל ליציבות אזורית. תל אביב: הוצאת רסלינג.
- דקל, א. עינב, ע. (2015). הצורך בגיבוש אסטרטגיה מעודכנת אל מול התהפוכות האזוריות: הזירה הצפונית כמקרה בוחן. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- הרשקוביץ, ש. (2017). מודלים להערכת יציבות משטרים בעידן של חוסר יציבות. בתוך אבן שמואל וד. סימן טוב (עורכים), אתגרי קהילת המודיעין בישראל (עמ' 73-67). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- זיסר, א. (2017). המלחמה בסוריה – מדוע ניצח בשאר? עדכן אסטרטגי, 21, 55-63.
- ידלין, ע. גולוב, א. (2013). יציבות משטרים במזרח התיכון: מודל לניתוח ולהערכת סיכויי שינוי שלטוני. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- ידלין, ע. גוזינסקי, י. (ינואר, 2018). השינויים בערב הסעודית: מוכנות לתרחיש מערער יציבות. עדכן אסטרטגי, 4, 27-38.
- לניר, צ. (1983). ההפתעה הבסיסית – מודיעין במשבר. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ערן, ע'. (יולי, 2014). יציבות הממלכה הירדנית. עדכן אסטרטגי, 2, 27-35.
- פרייזלר, ס. ד. (2014). התמודדות תהליכי התכונן עם מצבים של אי יציבות. בין הקטבים, 1, 29-61.
- קס, א. (1990). מתקפת פתע. משרד הביטחון: הוצאת מערכות.
- רבי, ע. (2016). בחזרה לעתיד – המזרח התיכון בצל האביב הערבי. תל אביב: הוצאת רסלינג.

שי, ש' (עורך) (2018). מצרים על פרשת דרכים: שבע שנים לאחר מהפכת "האביב הערבי".
הרצליה: המכון למדיניות ואסטרטגיה.

Brooking Institute & World Bank Development Research Group. (n.d.). The Worldwide Governance Indicators (WGI). Retrieved November 6, 2018, from <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#home>.

Buterbaugh, K.N., Calin, C. & Marchant-Shapiro, T. (2017). Predicting Revolt: Fragility Indexes and The Level of Violence and Instability in The Arab Spring. Terrorism and political violence, 29/3, 483-508.

Byman, D. (2012). Regime Change in the Middle East: Problems and Prospects. Political Science Quarterly, 127/1, 25-46.

Bellin, E. (2004). The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective. Comparative Politics, 36/2, 139-57.

Conde, G. (2012). Framed Between Change and Stability: Syria Between People's Revolution and Regime. Regions & Cohesion, 2, 118-138.

Diskin, A. Diskin H. & Hazan R.Y. (2005). Why Democracies Collapse: The Reasons for Democratic Failure and Success. International Political Science Review, 26/3, 291-309.

Droz-Vincent, P. (2011). Authoritarianism, Revolutions, Armies and Arab Regime Transitions. The International Spectator, 46/2, 5-21.

Ekman, J. (2009). Political Participation and Regime Stability: A Framework for Analyzing Hybrid Regimes. International Political Science Review, 30/1, 7-31.

Hegghammer, T. (July, 2008). Islamist Violence and Regime Stability in Saudi Arabia. International Affairs, 84, 701-715.

Ferrari, F. & Rolfini, R. (2008). Investing in a Dangerous World: A New Political Risk Index. Italy: Rome.

Greenberg Quinlan Rosner. (2011). Relative Stability in Iraq Despite Unrest. Washington, DC: Author.

Josua, M. & Edel, M. (2015). To Repress or Not to Repress - Regime Survival Strategies in the Arab Spring. Terrorism and Political Violence, 27/2, 289-309.

Lipset, S.M. (1959). Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. American Political Science Review, 53, 69-105.

Lockheed Martin (n.d.). Integrated Crisis Early Warning System (ICEWS). Retrieved November 3, 2018, from <https://goo.gl/8imqRZ>.

Oetzel, J.M., Bettis, A.R. & Zenner, M. (2001). Country Risk Measures: How Risky Are They?. Journal of World Business, 36/2, 128-145.

Political Risk Service Group (n.d.). ICRG Methodology. Retrieved November 3, 2018, from <https://goo.gl/RQm7KN>.

Powell, J. Faulkner, C. Dean, W. & Romano, K. (2018) Give them toys? Military allocations and regime stability in transitional democracies, Democratization, 25, 1153-1172.

Sartori, Giovanni (1976). Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. Cambridge: Cambridge University Press.

The Fund for Peace. (n.d.). Fragile State Index. Retrieved November 6, 2018, from <http://fundforpeace.org/fsi/>.

Shokr, A. (February 12-18, 2011). The Price of Stability: Egypt's Democratic Uprising. Economic and Political Weekly, 46, 10-12.

The Economist Intelligence Unit. (2016). Country Risk Model - An Interactive Tool for Analyzing Country and Sovereign Risk. England: London.

Rosen-Koenigsbuch, J. (2018). Jordan's Challenges Post The "Arab Spring". Herzliya: Institute for Policy and Strategy.

Wright, J. & Bak, D. (2016). Measuring Autocratic Regime Stability. Research and Politics Journal.